

સાહિત્ય વાચનમાળા

ભાગ ૨

(દંત્રેજી ઘોરણુ પ માટે)

પ્રયોજક:—

પ્રીતમરાય વ્રજરાય કેસાઈ,

બી. એ., એસ. ટી. સી. ડી.

પ્રકાશક:—

ચાપટલાલ મગનલાલ ગજરાવાળા.

ગુજરાત ઓરિએન્ટલ બુક ડીપો—અમદાવાદ.

કિંમત ૦-૮-૦

મુદ્રણસ્થાન: આદિત્યમુદ્રણાલય, રાવખડ રોડ, —અમદાવાદ.

મુદ્રક: પ્રાણલવન વિશ્વનાથ પાઠક.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ સંસ્થા
૧૧૬૦૮

(સર્વ હક પ્રકાશકને સ્વાધીન)

ઉપોદ્ધાત.

સાહિત્ય લોકોના વિચારનું સ્થાવીર સ્વરૂપ છે. અમુક સમયના જનસમુહના મનમાં જે વિચાર ચાલતા હોય તેનું તત્ત્વ તે જમાનાના સાહિત્યમાં ઉતરે છે.

ગુજરાતી સાહિત્યનો પ્રાચીન યુગ (ઇ. સ. ના દસમા શતકથી ઇ. સ. ના ચૌદમા શતક સુધી) ગુજરાતની આબાદીનો કાળ હતો. જળ માર્ગે અસ્થિજ માર્ગે ચાલતા વ્યાપારથી અઢળક ધન એકઠું થયું હતું અને સખળ રાજ્ય-સત્તાને લીધે ચાંચીઆ અને લૂંટારાનું જોર એણે થઈ કેટલેક અંશે શાન્તિ પથરાઈ હતી. રાજ્ય તરફથી વિદ્વાનેને આશ્રય મળતો હતો અને તેમનાં પુસ્તકો પૂજ્ય ગણાતાં. હેમાચાર્યના વ્યાકરણના અંતે હાથી ઉપર પથરાવી તેનો મોટો વરઘોડો કાઢી રાજ્યના સરસ્વતી બંડારમાં મુકવામાં આવ્યો હતો એ તો જાણીતી વાત છે. ગુજરાતની બહાર ધણે દૂર આવેલા પ્રદેશો સુધી ગુજરાતના રાજાઓની આજ્ઞા મનાતી. આ જમાનાનું સાહિત્ય પ્રમાણમાં ઘણું થોડું મળી આવ્યું છે પણ જે મળી આવ્યું છે તેમાં ભૂમિનું અભિમાન, વીરતા, નિર્ભય પ્રેમભાવના વગેરે દેખાય છે. તે સાહિત્યમાં વેગ છે, ઉદ્ઘાસ છે અને પુરુષ પરાક્રમનું ગંભીર ગાન છે.

ગુજરાતી સાહિત્યના મધ્યકાલીન યુગમાં (ઇ. સ. ના પંદરમા શતકથી સત્તરમા શતક સુધી) ગુજરાત મુસલમાન સત્તા નીચે આવે છે. દેશમાં અશાંતિ ફેલાય છે, સાહિત્યને મળતો રાજ્યનો આશ્રય બંધ થાય છે, પ્રજામાં નિરાશા વ્યાપે છે, રાજ્ય-સત્તા અને રાજ્ય-લક્ષી પ્રયાસ કરતાં પણ મળે તેમ નથી એમ લાગે છે. રાજ્યની

ઉચ્ચ-પાચલને લીધે જીવનવ્યવહાર મુશ્કેલ અને અચોક્કસ થાય છે. આને પરિણામે સ્વતંત્રતા, વીરતા અને ઉદ્ધાસ દબાઈ જાય છે, અને સાહિત્યનો વેગ મંદ થાય છે. ગયા જમાનાના સંસ્કારને લીધે સાહિત્યનો પ્રવાહ કાંઈ ચાલે છે પણ તે દિશા બદલે છે. પૈસો, સત્તા, આખર વગેરે ભૌતિક સંપત્તિ ગુમાવવાથી લોકોનું વલણ ધર્મપર થાય છે. તેથી આ જમાનાના કવિઓ નરસિંહ મહેતા, મીરાંબાઈ, બાલણ વગેરે ધર્મ અને ધર્મ જોડે સંબંધ રાખતા વિષયો જેવા કે કૃષ્ણ-લીલા, કૃષ્ણનો શ્રંગાર વગેરે પસંદ કરે છે.

એકલા ગુજરાતમાં જ નહિ પણ આખા હિંદુસ્થાનમાં પણ આજ ભાવના તે જમાનાના સાહિત્યમાં માલમ પડે છે. જે વખતે પશ્ચિમમાં નરસિંહ મહેતા ભક્તિપ્રધાન કાવ્યો લખે છે તે જ વખતે કમ્પીર અને તુળસીદાસ ઉત્તરમાં, વિદ્યાપતિ પૂર્વમાં અને તુકારામ દક્ષિણમાં એ જ ભાવનાનાં કાવ્યો રચે છે. પરરાજ્યની સ્થાપનાથી પ્રજા-જીવનને સંક્ષોભ થયો તે થોડો કાળ જ ટક્યો. સ્વતંત્રતાના વાતાવરણને લીધે કાવ્યને જે વેગ મળતો હતો તે બંધ થયો અને ધર્મભાવના ધીમે ધીમે ઓછી થઈ અને ધર્મમાં સડો પેડો. પરરાજ્ય અને જનમાલની અસ્થિતરતાને પરિણામે કાવ્યઝરણું સુકાયું. નરસિંહ મહેતાના પછીના કાળમાં ધણે ભાગે સાહિત્ય નિર્માણ જ ઉત્પન્ન થયું છે અને તેમાં મુખ્ય કાવ્યો તો પુરાણીઓએ ઉદ્ધર-નિર્વાહને માટે કરેલાં જોડકણાં છે. મીરાંબાઈ આ કાળમાં અપવાદરૂપ છે.

મોગલ રાજ્યની સ્થાપના પછી કાંઈક શાંતિ પથરાઈ. ધર્મમાં અને પ્રજાજીવનમાં પેઢેલા સડા ઉપર વિચારકોનું ધ્યાન ખેંચાયું. દેશમાં પુનરુદ્ધાર કરવા પ્રયત્નો થવા લાગ્યા. જે કારણોથી મદારાત્મમાં સ્વધર્મ અને સ્વરાજ્યની સ્થાપના માટે શિવાજી મહારાજનો જન્મ થયો, જે કારણોથી પંજાબમાં સીખ લોકોની જન્મતિ થઈ તે જ

કારણેથી અનેલા વાતાવરણને પરિણામે ગુજરાતમાં પ્રેમાનંદ, અખેા અને વલ્લભભટ્ટ થયા. સ્વદેશપ્રેમની ભાવના બાપા પ્રેમ તરીકે પ્રેમાનંદમાં ઉદ્ભવી, અખાએ તે વખતના ધમગુરુઓ અને ધર્મનાં પાખંડ ઉપર ચાપખા લગાવ્યા અને વલ્લભભટ્ટે તે વખતની દુર્દશા જોઈ તે દુર્દશા મટાડવા બહુચર માનને કળિકાળના ગરબામાં પ્રાર્થના કરી. પ્રેમાનંદે બાપા પ્રેમથી આરંભેલા પ્રયાસોએ સાહિત્યમાં ઘણો વધારો થયો.

મેગલ સલતનતની પડતી, મરાઠાઓનાં આક્રમણ અને પુરેપુરી અંધાધુનીની અસર ત્યારપછીના કાળના સાહિત્યમાં જણાય છે. અંગ્રેજ રાજ્યની સ્થાપનાના પહેલાંના કાળનું સાહિત્ય વળી પાછું નિર્માણ્ય અને છે. ફક્ત કવિ દયારામ આ જમાનાને અને કૃતપન્ન થાય છે અને તે રસસાહિત્યમાં સંગીત વધારો કરે છે.

અંગ્રેજ રાજ્યની સ્થાપનાને પરિણામે શાન્તિ ફેલાય છે અને આધુનિક કાળના સાહિત્યમાં તેનાં પરિણામ માલમ પડે છે.

પ્રીતમરાય મજરાય દેસાઈ.

અનુક્રમણિકા.

વિષય.	લેખક	પાનું
ઉપોદ્ધાત.	પદ્ય.	
જય જય ગરવી મુજરાત	નર્મદાશંકર	૧
હિંદુઓની પડતી	"	૪
મુખ-ફુલ	નરસિંહ મહેતા	૬
કાચબો કાચબી	બોળે ભક્ત	૭
બાપજી પાપમે	નરસિંહ મહેતા.	૮
અખિલ બ્રહ્માંડમાં	"	૧૦
સમરને શ્રી હરિ	"	૧૦
આત્મચાન	"	૧૧
રામ ને રહેમાન	બાપુસાહેબ ગાયકવાડ	૧૧
પ્રાણીઆ ભજી લેને કીરતાર	બોળે ભક્ત	૧૨
જાગ્યને ગદયા	નરસિંહ મહેતા.	૧૩
નાગ દમન	"	૧૩
વૈકુંઠ નહિ આહું	"	૧૪
શામળો ધરેણું	મીરાંબાઈ	૧૫
મુખડાની માયા	,	૧૬
નહિરે વેસારું હરિ	"	૧૬
દવ તો લાગેલ કુંગરમાં	"	૧૭
પ્રેમની કઠારી	"	૧૭
રામ રમકડું	"	૧૮
ગોલ મા	"	૧૮

પ્રેમ ત્રિષે	નરભેરામ	૧૮
લોચન મનનો ઝંધડો	દયારામ	૨૦
અનદેવ	રણછોડ ભક્ત	૨૧
નળાખ્યાન	પ્રેમાનંદ	૨૨
નળનું રાજ્ય	"	૨૨
પુષ્કરનું માનસી રાજ્ય	"	૨૩
દમયંતીનું વર્ણન	"	૨૩
હંસ અને દમયંતી	"	૨૫
નળનું વર્ણન	"	૨૬
નળનું વેવિશાળ	"	૨૮
સ્વયંવર	"	૨૯
બાળકોને વિદાય	"	૩૦
ત્યાગ	"	૩૨
નળનો શોક	"	૩૩
વનમાં વૈદરબી	"	૩૩
નળને શોધતી દમયંતી	"	૩૫
દમયંતીની પ્રાર્થના	"	૩૭
સુદેવની શોધ	"	૩૮
નળનો જવાબ	"	૪૦
ઋતુપર્ણનું વિદર્ભ જવું	"	૪૨
નળનું ધર્મરાજ્ય	"	૪૫
ઉપસંહાર	"	૪૫
ઉત્તરા અને અભિમન્યુ	નરસિંહરાવ	૪૬
આમ્ય માતા	કલાપી	૫૧
જંગલ વસાવ્યું રે જોગીએ	નિષ્કુલાનંદ	૫૪
ભરત	કલાપી	૫૫
સાહસ	નર્મદાશંકર	૬૨

ધીરે ધીરે સુધારાનો સાર	દલપતરામ	૬૩
મોડે બેઝી શું થયું ?	નર્મદાશંકર	૬૫
ફલ વીણુ સખે	કલાપી	૬૫

ગદ્ય.

સોરઠ દેશ	રણછોડભાઈ ઉદયરામ	૬૭
નર્મદાશંકર અને દલપતરામ	નવલરામ	૬૯
કાવ્ય પરીક્ષા	"	૭૨
નવલરામની જીવનકથા	ગોવર્દનરામ	૭૩
ભાટનુ વચન	રણછોડભાઈ ઉદયરામ	૭૫
માનવતુર અને ચંદ્રકાંત	ગોવર્દનરામ	૭૭
ગ્રાહરિપુનાં દુષ્ટ કામ	રણછોડભાઈ ઉદયરામ	૮૦
મૂળરાજની સ્વારી	"	૮૧
મનહરપુરી	ગોવર્દનરામ	૮૩
સંયુક્ત કુંડલ	"	૮૮
આજકાલના જુવાનો	"	૯૧
મણિ મુદ્રા	"	૯૩
વિસલની ચઢાઈ	રણછોડભાઈ ઉદયરામ	૯૭
સંયમ	મણિલાલ નલુભાઈ દિવેદી	૧૦૨
શાન્તિ	"	૧૦૪
સાહિત્ય સાથે પ્રજાનો ધાડો	સંબંધ-અરદેશ્વર દ્વારામજી ખખરદાર	૧૦૭
સાહિત્યનો ઇતિહાસ તેજ		
પ્રજાનો ઇતિહાસ	"	૧૧૦
અમરા શાખદાનો કેપ	"	૧૧૫

સાહિત્ય વાચનમાળા

ભાગ ૨

જય જય ગરવી ગુજરાત.

[સામાન્ય વાતોમાં “ગાંડી ગુજરાત ” એમ કહેવામાં આવે છે. તેને ખરે “ ગરવી ગુજરાત ” બનાવવા મથનાર અને કવીશ્વર દલપતરામના સમકાલીન તથા તેવાજ મહાન કવિ નર્મદાશંકરનું આ કાવ્ય છે. કવિ નર્મદાશંકરનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૩૩ માં સુરતમાં થયો હતો. ગુજરાતની સેવા ખાતર આ સ્વદેશાભિમાની વીર પોતાની જાત અર્પણ કરી હતી. સંસાર સુધારો, ધર્મ સુધારો અને સ્વદેશ પ્રેમ તેમના પ્રિય વિષય હતા. “ પ્રેમશૌર્ય ” તેમનો મુદ્રામંત્ર હતો. “ નર્મ કવિતા ” નામના તેમના મોટા કાવ્યસંગ્રહમાં તેમણે જુદા જુદા વિષયો ઉપર અગ્રેજી ભાષાની અસરવાળાં શબ્દો લખ્યાં છે. તે ઉપરાંત “ નર્મ ગદ્ય ” નામનો તેમનાં ગદ્ય લખાણોનો સંગ્રહ છે. તેમના જમાના સુધી ગુજરાતી ગદ્ય બહુ લખાવા માંડ્યું નહોતું. જે થોડુંબાહ્યું લખાતું તે આડંબરી સંસ્કૃતમય ભાષામાં લખાતું. ગુજરાતી સારા મઘની શરૂઆત નર્મદાશંકરથી થઈ એમ કહીએ તો અત્યે તેમણે ઇ. સ. ૧૮૮૬ માં સ્વર્ગવાસ કર્યો.

કવિએ “ નર્મકોશ ” નામનો મોટો શબ્દકોશ એકેકે હાથે તૈયાર કર્યો અને પોતાને ખર્ચે ઇ. સ. ૧૮૬૮ માં પ્રસિદ્ધ કર્યો. તે જમાનામાં આલતા રીવાજ મુજબ કોઈ તવંગરની ખુશામત કરી તેને અર્પણ નહિ કરતાં એ પુસ્તક આપ્યા ગુજરાતને આ કાવ્ય લખી

અર્પણ કર્યું. “ આવી મહેનતે અને આવા જોખમે આવો મોટો પ્રયત્ન
પ્રગટ કરવાની હિંમત જે દેશના સુપુત્રે કરી તે દેશને અભિનંદન જ
દોરે છે કે “જય જય ગરવી ગુજરાત” (નવલરામ). આટલાં
વર્ષે થયાં પણ હજી એવો બીજો કોશ થયો નથી તે એ કોશની
મદત્તા જણાવવાને બસ છે.]

જય જય ગરવી ગુજરાત !
જય જય ગરવી ગુજરાત;
દીપે અરણ્ય પરભાત,—જય જય.

ધ્વજ પ્રકાશશે ઝગળ કમુખી પ્રેમશૌર્ય અંકીત;
તું બહુવ બહુવ નિજ સંતતિ સહને પ્રેમભક્તિની રીત—

ઉંચી તુજ સુન્દર જાત,
જય જય ગરવી ગુજરાત— ૧

ઉત્તરમાં અંબા માત,
પુરવમાં કાળી માત;

છે દક્ષિણ દિશમાં કરન્ત રક્ષા, કુન્તેશ્વર મહાદેવ;
ને સોમનાથ ને દ્વારકેશ એ, પશ્ચિમ કેરા દેવ.

છે સ્થાયમાં સાક્ષાત,
જય જય ગરવી ગુજરાત.— ૨

નદી તાપી નર્મદા જોય;
મહીને બીજી પણ જોય;

વળી જોય સુમટના જુદા રમણને, રતનાગર સાગર;
પર્વત ઉપરથી વીર પૂર્વજો, દે આશિષ જયકાર—

સમગ્રે સોયે સહુ જાત;
જય જય ગરવી ગુજરાત— ૩

(૩)

તે અન્હિલવાડના રંગ,
તે સિદ્ધરાજ જયસિંગ,

તે રંગથકી પણ અધિક સરસ રંગ, થશે સત્પરે માત,
ગુજ શકુન દીસે મધ્યાન્ન શોભશે, વીતી ગઇ છે રાત—

જન ધૂમે નર્મદા સાથ;
જય જય ગરવી ગુજરાત—

૪

નર્મદાશંકર.

૨. દરેક દેશની ભૂગોળ શીખવતી વખતે તે દેશનું અમુક પહાડ કે અમુક સમુદ્રથી રક્ષણ થયેલું છે એમ જણાવવામાં આવે છે. ગુજરાતનું એવું રક્ષણ થયેલું નથી એમ કેટલાક કહે છે. તેના જવાબમાં કવિ કહે છે કે સાક્ષાત દેવો ગુજરાતનું રક્ષણ કરવા તૈયાર છે ચાંદી પહાડ કે સમુદ્રની શી જરૂર ?

હિંદુઓની પડતી

[આ દેશભક્તિથી ઉઠગતા કાવ્યમાં કવિ નર્મદાશંકરે તેમના જાનનાની દુઃખદ દશાનું વર્ણન કર્યું છે અને સાથે સાથે સમાજસુધારા માટે સૂચન કર્યું છે. આ કાવ્ય લગભગ ૬૦ પાનાનું છે તેમંથી નીચેનાં થોડી કીટીઓ પસંદ કરવામાં આવી છે. અભ્યાસીઓએ આ કાવ્યની સાથે વલ્લભભટ્ટનો કળિકાળનો ગરબો સરખાવવો.]

રૌલાવૃત

હિંદુ દેશના હાલ, થયા છે ભુંડા આજે;
સત્તા મોટી ખોઈ, નીચું તે જોએ લાજે.
ઉડાવતો જે પહાર, થયો છે તે લાચારે;
ખાને જે આબાદ, ખરાબીમાં તે ભારે.
ખાણાણ પડિત જેહ, ખપે છે મૂરખમાં તે;
ક્ષત્રી શરા જેહ, ખપે છે કાયરમાં તે.
વળી ધણા નહિ એહ, રહી છે થોડી જાતો;
વૈશ્ય થયા નિર્વશ, હશે સંકરકો ન્યાતો.
શુદ્ર થયા છે વૈશ્ય, કમાઈને વેપારે;
પણ વિલાવણ મુંદ, દુઃખી છે ગુરને મારે.
રહ્યા એમ બે વર્ગ, શુદ્ર ને ખાણાણ ડેરા;
મૂરખ ખાને તોય, રેહ જ્યમ ગુરને એલા.

x

x

x

કરે નકો અભ્યાસ, પુરતો તન મન દહને;
શામ જેટલું લેઈ, બેસી રહે સંતોષે તે.

કરે નકો અભ્યાસ, કારખાનાં ક્યમ લાવે ?
વિના હુનર વેપાર, દ્રવ્ય તે ક્યાંથી લાવે ?

x

x

x

વધે વિદ્વાનો કેમ, થાય વિદ્વાનો ભેગા;
ખતાવના હુપાય, વહેમપર મારી છેકા ?
વળી બણેલા કોક, હોય તે કુલાએ છે;
બુલી ધરજ નિત તેહ, મૂર્ખને ભટકાવે છે,
અગ્નાની ને અધ, જન બે સરખાં ચાલે:
જેમ દોરવે અન્ય, તેમ તે અહિં તહિં હાલે.

x

x

x

અરે ઝોમકારેશ, દેશ દૂર્યો છે પૂરો;
નથી હમારે કોઈ, આજ વિક્રમ નૃપ શૂરો.

x

x

x

નીચ યુદ્ધિને કહાડ, કહાડ સધળા વહેમેને:
ઉંચી સુયુદ્ધિ આલ, દશા છે કેવી જોને.
દેશ પ્રીતિનું ભાન, કરવ તું વહેસો હાવાં;
કે ઉપજે અભિમાન, જેથી લઘુએ સુખદહાવા.
હુંગ્વંડનો દેશ, જેહવો આજે રહેાએ;
કર તેવો આ દેશ, લાજ સંધે એ ખોએ.
પ્રથમ તાહરો એહ, હતો માનીતો ઝાઝો;
કેમ રૂઢ્યો તું છેક, રિઆતા ઈએ આજો.
શા કીધા અપરાધ, એટલા કે તું રૂંડે;
માર કરીદે દેવ, હવે તું ક્યારે તૂડે ?

નમંદાશંકર

સુખ દુઃખ

[આ કાવ્યના લખનાર નરસિંહ મહેતા (૬. સ. ૧૪૬૫ થી ૧૪૮૧) સામાન્ય રીતે ગુજરાતી સાહિત્યના આદ્ય કવિ મનાય છે પણ ખરી રીતે તે આદ્ય કવિ નથી તે છતાં તેમનું સાહિત્યમાં સ્થાન બહુ ઉંચું છે. તેમણે મુખ્યત્વે હરીને કૃષ્ણની ભક્તિનાં પદ રચ્યાં છે. એમની શૈલિમાં પ્રાચીનતા કે પાંડિત્ય નથી. તેમનાં ધણાં પદ લોકોને મહેડે હજી છે. પથારીમાંથી ઉઠતાં પહેલાં તેમનાં પ્રભાતીઆં લોકો ગાય છે. તેમનો જન્મ જુનાગઢમાં નાગર ન્યાતમાં થયો હતો. ન્હાનપણમાં માઆપ મરી જવાથી તેમને બાઈ ભોજેદને ઘેર ઉછરવું પડ્યું. બાબીના મહેણાને લીધે ઘેરથી નીકળી તે જુદા રણા પશુ તેમનો આખો વખત સાધુ સંતની સંગતમાં અને ભજનમાં જતો. ગરીબાઇને લીધે સંસાર વ્યવહાર નભાવવામાં તેમને અડચણ પડતી અને તેમની ખરા વૈષ્ણવને ચોખ્ખ સમાનતાની ભાવનાને લીધે તેઓ ટેંને ઘેર ભજન કરવા ગએલા તેથી ન્યાતે હેરાન કરેલા.]

સુખ દુઃખ મનમાં ન આણીએ, ઘટ સાથેરે ઘડીયાં;
ટાળ્યાં તે કાઠના નવ ટળે, રંધુનાથનાં જડીયાં. સુખ દુઃખ ટંક
નળ રાગ સરખો નર નહિ, જેની દમયંતી રાણી;
અર્ધે વસ્ત્રે વનમાં ભ્રમ્યાં, ન મળ્યાં અન્ન ને પાણી. સુખ દુઃખ
ખાંચ પાંડવ સરખા બંધવા, જેને દ્રૌપદી રાણી;
ઘાર વરસ વન ભોગવ્યાં, નયને નિદ્રા ન આણી. સુખ દુઃખ
સીતા સરખી સતી નહિ, જેના રામજી સ્વામી;
રાવણ તેને હરી ગયો, સતી મહા દુઃખ પામી. સુખ દુઃખ
રાવણ સરીખો રાજ્યો, જેની મંદોદરી રાણી;
કથ મસ્તક છેદાઇ ગયાં, બધી લોકા લૂટાણી. સુખ દુઃખ

હરિશ્ચંદ્ર રાજ સતવાહીઓ, તારાગોચની રાણી;
તેને વિપત્તિ બહુ પડી, બર્યા નીચ ઘેર પાણી. સુખ દુઃખ
એ વિચારી હરીને ભજો, તે સાલજ કરશે;
જુઓ આગે સાલ ધણી કરી, તેથી અર્થજ સરશે. સુખ દુઃખ
સર્વ દેવને જ્યારે બીડ પડી, સમરયા અંતર જામી,
બાવડ ભાગી બૂધરે, મેહેતા નરસેને સ્વામી. સુખ દુઃખ

નરસિંહ મહેતા

કાચબો કાચબી

[આ કાચ્ય બનાવનાર ભોળભક્ત (ઇ. સ. ૧૭૮૫ થી ૧૮૫૦) જાતે પાટીદાર અને નિરક્ષર હતા. તેમને ચાચબા લખીને લોકોને સુધારવા પ્રયત્ન કર્યા હતા. તેમના જન્મનાના ઢોંગ અને સાધુ-ઓના ખરાબ વર્તન ઉપર તેમને તીવ્રસ્ફુર્ત હતો તેથી તે વિવિધ ઉપર પણ ચાચબા બનાવ્યા છે.]

કાચબો કહે છે કાચબીને, તું રાખની ધારણ ધીર,
આપણને ઉગારશે, બહાસો જુગતેશું જડવીર;
ચિંતા મેલી શરણે આવોરે, મરવા તુંને નહિ દિયે માવોરે.—૧
વારતી'તી તે સમે તેં શા વાસ્તે, માફ કંથ ન માન્યું કે'ણ,
કાળ આવ્યો કોણ રાખશે, તમે નીચાં હાજો નેણ;
પ્રભુ તારો ન આવીયો પ્રાણી ! રે, માયે આવી મોત નિશાનરે—૨
અખજાને ઇતખાર ન આવે, કોટિ કરોને ઉપાય,
કશું ન માને કોઈનું રે, એ તો ગાયું પોતાને ગાય;
એની વિશ્વાસ વો'ણીરે, પ્રથમ તો મત્તની પોણીરે.—૩

કાચખી કહે છે ક્યાં છે તારો, રાખણ હારો રામ,
હરિ નથી કેના હાથમારે, તમે શું બેસો છો સ્વામ;
મરવા ટાણે મતિ મુઝાણી રે, તૂટ્યા પછી જાલવું તાણીરે.—૪

ત્રિકમજ ત્રય લોકમાં મારે, તારો છે ઇતખાર,
અટક પડી હરિ આવજો, મારી આનમના ઉદ્ધાર;
છોગાળા વાત છે છેલીરે, થાજે પુકથલના બેઝીરે.—૫

કાચખી કહે છે કાણુ ઉગારે, જતો રહ્યો જગદીશ,
ચોલદિશથી સળગી ગયું તેમાં ઓરીને વીચો વીચ;
જેનો વિશ્વાસ છે તારે રે, તેનો ઇતખાર નહિ મારે રે.—૬

ખળતી હોઈ તો બેસની મારી, પીડપર રાખું પ્રાણ,
નિંદા કરો છો નાથની રે એ તો, મારો છો મુને આણ;
વાંદો મારો આવશે વાંરે રે, ઓર્થમાં ઉગારવા સાઈ રે.—૭

કાચખી કહે કરતાર ન આવ્યો, આપણો આવ્યો અંત,
પ્રાણ ગયા પછી પોંચશે રે, તમે શું બાંધો મર ! તંત;
આમાંથી જો ઉગરિયે રે, તો બારે કદી પગ ન બરિયે રે.—૮

વિદુવજ મારી વિનતિ મુણી, શામળા લેજો સાર,
લીલ લોપાશે લોકમાં રે, ખીજ વાંસે કેની વાંર
હરિ મારી હાંસી થાશે રે, પ્રભુ પરતીતિ જાશે રે.—૯

કેશવજીને કંઈ આવી, મોહ્યા મેઘ મહાર,
આધરણમાંથી ઉગરિયો, આવી કાચખાને કર્તાર;
લોજલ ભરોસો આવશે જેનેરે, ત્રિકમજ તારો તેને રે.—૧૦

લોજલભક્ત

- ૧ હરિમક્ત કાચખો પોતાની સ્ત્રીને લેઈને પાણીની બહાર ઉભેલા પારધિને સંત જાણી નમવા ગયો. પારધિએ તેને પકડી તેને હાંડલામાં નાખી, અંદર પાણી રેડી દેવતા ઉપર હાંડણું ચલાવ્યું. તે વખતે હરિએ તેને સ્લામ કરી તે આ કાચખો વિષય છે.
- ૩ પો'ણી=વિહોણી, વગરની.
મત્પની પોણી-મત્પ=મતિ. પોણી બુદ્ધિ એટલે ઓછી બુદ્ધિ અથવા પાનીએ બુદ્ધિ એ અર્થમાં પણ કદાચ હોય. પ્રમદા બુદ્ધિ પાનીએ એ કહેવત ઉપરથી.
- ૬ ઓરીને-નાખીને (હાંડલામાં)
- ૮ મર! તંત. મર=મથે. ભલે તમે તંત બાંધો એટલે હડ થશે.
ખા'રો=મહાર
- ૧૦ લીહ=પ્રવાહ, ભક્તવત્સલતારૂપ પ્રવાહ.
- ૧૦ આધરણુ=કિનું પાણી.

આપજી પાપ મેં

પ્રભાતીઉં

આપજી પાપ મેં, કવણુ કીધાં હશે, નામ લેતાં તારું નિદ્રા આવે,
ઉંઘ આલસ્ય, આહાર મેં આદર્યાં, લાભ વિના લવ કરવી ભાવે. આપ.
દિન પુકે દિન તો વહી જાય છે, દુરમતિનાં મેં ભર્યાં રે હાલાં;
અમિત ભૂતલ વિષે, નવ કરી તાહરી, ખાંડ્યા સંસારનાં થોથાં હાલાં. આપ.
કેલ છે જૂઠ્ઠી, કરમ છે જૂઠ્ઠાં, ભીડભંજન તારું નામ સાચું.
કરિ કરિ વરણુવું, શ્રીહરી તૂઝને, પતિતપાવન તારું નામ જાણું. આપ.
તારી કરુણા વિના, કૃષ્ણ કોડામણા, કળ અને વિકળનું બળ ન દાવે;
નરસૈયા રંકને જંખના તાહરી, હેડ એડી ભાગો શરણુ આવે. આપ.

નરસિંહ મહેતા

(૧૦)

અખિલ બ્રહ્માંડમાં

પ્રભાતીકાં

અખિલ બ્રહ્માંડમાં, એક તું શ્રી હરિ, જૂઝવે રુપે અનંત ભાસે;
દેહમાં દેવ તું, તેજમાં તત્ત્વ તું, શૂન્યમાં શબ્દ થઈ વેદ વાસે. ટેક-
પવન તું પાણી તું, ભૂમિ તું બૂધરા, વૃક્ષ થઈ ફૂટી રહ્યો આકાશે;
ત્રિવિધ રચના કરી અનેક રસ લેવાને, શિવ થઈ જીવ થયો એજ આશે. અ-
વેદ જો એમ વદે, શ્રુતિ સ્મૃતિ સાખ દે, કનક કુંડલ વિષે ભેદ નહાય;
ઘાટ ઘડિયા પછી; નામ રૂપ જુજ્યાં, અંતે તો હેમનું હેમ હોય. અ-
વૃક્ષમાં ખીજ તું, ખીજમાં વૃક્ષ તું, જોઈ પટંતરો એજ પાસે;
બણે નરસૈયો એ, મનનણી શોધના, પ્રીત કરું પ્રેમથી પ્રકટ થાશે. અ.

નરસિંહ મહેતા

સમરને શ્રીહરિ

સમરને શ્રીહરી, મેલ્ય મમતાપરી, જોને વિચારીને મૂળ તારું;
તું અલ્યા કોણને, કોને વળગી રહ્યો, વગર સમજે કહે મહારું મહારું. સ-
દેહ તારી નથી, જો તું જુગતે કરી, રાખતાં નવ રહે નિશ્ચે વ્દયે;
દેહ સંબંધ તજે, નવ નવાં બહુ થશે, પુત્ર કલત્ર પરિવાર વહાએ. સ-
ધનતાણું ધ્યાન તું, અહોનિશ આદરે, એજ તારે અંતરાય મોટી;
પાસે છે પિયુ અલ્યા, તેનવ પરખિયો, હાથથી બાજી ગઈ થયો રે ખોટી સ-
ખરનિદ્રા ભર્યા, રોષિ ઘેરો ધણો, સંતના શબ્દ સુણિ કાં ન જાગે;
ન જાગતાં નરસૈયા લાજ છે અતિ ધણી, જન્મોજન્મ તારી ખંત ભાંગે. સ-

નરસિંહ મહેતા.

આત્મજ્ઞાન

જ્યાં લગી આત્માતત્ત્વ ઝીન્ચો નહી, ત્યાં લગી સાધના સર્વ જૂઠી;
 મનુષ્ય દેહ તારો એમ એળે ગયો, માવડાની જોગ વૃષ્ટિ વૂઠી. જ્યાં ૧.
 શું થયું સ્નાન સેવા ને પુજા થકી ? શું થયું ઘેર રહ્યો દાન દીધે ?
 શું થયું ધરી જટા ભસ્મ લેપન કરે ? શું થયું વાળ લોચન કીધે ? જ્યાં ૨.
 શું થયું તપ ને તીર્થ થકી ? શું થયું માળ ગ્રહી નામ લીધે ?
 શું થયું તિલક ને તુલસી ધાર્યા થકી ? શું થયું ગંગાજળ-પાન પીધે ? જ્યાં ૩.
 શું થયું વેદ વ્યાકરણ વાણી વદે ? શું થયું રાગ ને રંગ જાણે ?
 શું થયું ખટ દર્શન સેવા થકી ? શું થયું વરણના ભેદ આણે ? જ્યાં ૪.
 એ છે પરપંચ સહુ પેટ ભરવા તણા, આત્મારામ પરિશ્રદ્ધ ન જોયો;
 બણે નરસહ્યો કે, તત્ત્વદર્શન વિના, રત્ન ચિંતામણી જન્મ ખોયા. જ્યાં ૫
 નરસિંહ મહેતા.

રામને રહેમાન

નામ સમજને બેશી રહિયે રે,
 બાહરે નામ સમજને બેશી રહિયે;
 આત્મા ઝીનીને મનમાં મમન થઇએ રે.
 બાહરે નામ સમજને બેશી રહિયે. ટેક. ૧
 રામ ને રહેમાન તમે એક બાહરો જાણજો,
 કૃષ્ણને કરીમ એક કહિયે;
 વિષ્ણુ બિસમિશ્રામાં ભેદ નથી બાળ્યો,
 અને અક્ષા અલખ એક લહિયે રે.—બાહરે નામ. ૨
 ગુરુ ગોવિંદ રહીમ એક તમે જાણજો,
 મૌલા માધવ ગુણ ગાઇએ;
 હરિ હક્તલાલનો ભેદ મેં તો જાણ્યો,
 હવે ચોરાશી માર નવ સહિયે રે.—બાહરે નામ. ૩

(૧૨)

પરવરદીગાર પરમેશ્વર એક તમે જાણો,
 નખી નારાયણ ચોટયો હૃદયે;
 ચોખ્ખા ને ચાવલ પણ હાંમર એક છે,
 એવું સમજો તેના ચેલા થઇએ રે.—ભાઇરે નામ. ૪
 આપુ સાહેબ નામ પાક છે, ને ખીલું નાપાક છે,
 એવું સમજ્યા કહોને ક્યાં જઇએ;
 જે સાધન કરે તેનાં પડે સાંસો,
 અમે બ્રહ્મજળમાં તો નિત્ય નહિયે રે.—ભાઇરે નામ. ૫
 —આપુ સાહેબ ગાયકવાડ.

પ્રાણીઆ ભજ લેને કીરતાર.

—આખખો.—

પ્રાણીઆ ભજ લેને કીરતાર, આ તો સ્વપ્નું છે સંસાર. ટેક.
 ધન દોલત ને માલ ખજાના, પુત્ર ને પરિવાર;
 એમાંથી જશ તું એકલો, પછે ખાશ જમતા માર રે.—પ્રા. ૧
 ઉંચી મેલીને અજબ ઝરખા, ગોખનો નહીં પાર;
 કોડીધ્વજ ને લક્ષપતિ. તેનાં આંધ્યાં રજાં ધર ખાર રે.—પ્રા. ૨
 ઉપર શરેરાં શરેરે, ને હેઠે શ્રીફળ ચાર:
 ઠીક કરીને ઠાકડીમાં ઘાલ્યો, પછે વાંસે પડે પોકાર રે.—પ્રા. ૩
 સેજતળાણું વિના સૂતો નહિ, જીવ હુન્નર કરતો હજાર,
 ખોરી ખોરીને ખૂબ જળાયો, જેમ લોદું માળે લુહાર રે.—પ્રા. ૪
 સ્મશાન જઈને ચેહે ખડકી, ને માથે છે કાંતો માર;
 અગ્નિ મેલીને ઉભાં રજાં, અને નિશ્ચય ઝરે અંગાર રે.—પ્રા. ૫
 સ્નાન કરીને ચાલી નીકળ્યાં, નર ને વળી નાર;
 લોખે ભગત કે દશ દી રાઇને, પછે મેલ્યો વિચાર રે.—પ્રા. ૬
 લોખે ભગત

જગ્યને જાદવા.

જગ્યને જાદવા કૃષ્ણ ગોવાળીઆ, તુજ વિના ઘેનમાં કુણુ જાશે ?
 ત્રણસે ને સાઠ ગોવાળ ટોળે મળ્યા, વડોરે ગોવાળીઓ કુણુ થાશે ? જા.
 દહિ તણું દેશરાં, ધી તણું ધેવરાં, કઠિયલ દૂધ તે કુણુ પીશે ?
 હરિતાર્યો હાથીઓ, કાળિ નામ નાથીઓ, ભૂમિને ભાર તે કુણુ ભેશે ? જા.
 જમુનાને તીરે, ગોધણુ ચરાવતાં મધુરીસી મોરલી કુણુ વાશે ?
 બણે નરસૈયો તારા ગુણુ માધ રીજીએ, છુડતા આંહેડી કુણુ સહાએ ? જા.
 નરસિંહ મહેતા

નાગદમન

જલકમલ છાંડી જાને બાળા, સ્વામી અમારો જાગશે;
 જામશે તને મારશે, મને બાળ હલ્યા લાગશે. જલ ટેક..
 કહે રે બાળક તું મારગ ભૂલ્યો, કે તારા વેરીએ વળાવિયો;
 નિશ્ચય તારો કાળજ ખૂટ્યો, અહિંઆ તે શીદ આવિયો. જલ..
 નથી નાગણુ હું મારગ ભૂલ્યો, નથી મારા વેરિએ વળાવિયો;
 મથુરાં નગરીમાં જૂગદું રમતાં, નાગનું શીશ હું હારિયો. જલ..
 રંગે રડો રુપે પુરો, દીસંતો કોડીસો કોડામણો;
 તારી માતાએ કેટલા જન્મ્યા, તેમાં તું અળખામણો. જલ..
 મારી માતાએ બેહુ જન્મ્યા, તેમાં હું નટવર નહાનડો;
 જગાડ તારા નાગને, મારું નામ કૃષ્ણ કહાનડો. જલ..
 લાખ સવાનો મારો હાર આપું, આપું રે તુજને દોરીયો;
 એટલું મારા નાગથી છાતું, આપું તુજને ચોરિયો. જલ..
 શું કરું નાગણુ હાર તારો, શું કરું તારે દોરિયો;
 શાને કાળે નામણુ તારે, કરી ધરમાં ચોરિયો. જલ..
 ચરણુ આંખી મૂઝ મરડી, નાગણુ નાગ જગાવિયો;
 હોંને બળવંત કોઇ, બારણે બાલક આવિયો. જલ..

ખેડે બળિઆ બાયે વળગિયા, કૃષ્ણે કાળિનાગ નાથિયે ;
 સહજ ફેણા કુંકવે જેમ, ગગન ગાજે હાથિયો. જલ.
 નાગણુ સૌ વિધાપ કરે જે, નાગને બહુ કુઞ્ચ આપશે;
 મથુરાં નમરીમાં લેઇ જશે, પછી નાગનું શીશ કાપશે. જલ.
 ખેડ કર જોડીને વીનવે સ્વામી, ચૂકે અમારા કંથને;
 અમે અપરાધી કાંઇ ન સમજ્યાં, ન ઝોળખ્યા ભગવંતને. જલ.
 ચાળ ભરી શત મોતિએ, શ્રી કૃષ્ણને રે વધાવિઓ;
 નરસૈયાના નાથ પાસેથી, નાગણુ નાગ છોડાવિયો. જલ.

નરસિંહ મહેતા.

વૈકુંઠ નહિ આવું

ગોપી-માફ વૃંદાવન છે રુકુંદે, વૈકુંઠ નહિ આવું,
 નહિ આવું નંદ્યના લાલ, નહિ આવું.—ટેક.
 બેશીને રહેવું ને ટગમગ જોવું, નહિ આવું નહિ પીવું રે.
 વૈકુંઠ નહિ. ૧
 વૈમાન મોકલો તો મોકલો વહેલું, હું આવીશ સૈના પહેલું રે.
 વૈકુંઠ નહિ. ૨
 બ્રહ્માનાં લોક તો છે અતિ ફડાં, વાસી વ્રજના રડાં રે.
 વૈકુંઠ નહિ. ૩
 જે ત્રિજે બે પોળાઆ દતાં, તે તે તત્કાલ મોકલ્યા કહાડી રે.
 વૈકુંઠ નહિ. ૪
 નરસૈયાનો સ્વામી અંતરજામી, તમે સાંભળો ને સારંગપાણી રે.
 વૈકુંઠ નહિ. ૫
 નરસિંહ મહેતા

શામળો ધરેણું

[આ કાવ્યનાં લેખક મીરાંબાઈ છે તેમના જીવનને લગતી માહિતી મતભેદ ભરેલી છે. એટલું તો નક્કી છે કે તે મેડતાના રાજ કુટુંબમાં જન્મ્યાં હતાં અને ચીતોડના રાજ કુટુંબમાં તેમનું લગ્ન થયું હતું. મીરાં નાનપણથી વૈષ્ણવ કુટુંબમાં ઉછર્યાં હતાં અને કૃષ્ણ તરફ તેમની અગાધ ભક્તિ હતી. એમને સંસાર ઉપર વૈરાગ્ય હતો તેથી તેમના પતિ સાથે બન્યું નહિ અને મેવાડ છોડી ગુજરાતમાં રહ્યાં અને સાધુ સંતની સોબતમાં કૃષ્ણ ભક્તિનાં પદ ખનાવી જીવન ગાળ્યું. તેમના સમયમાં ગુજરાતી અને મારવાડી ભાષા લગભગ સરખીજ હતી. તેથી તેમનાં કાવ્યો ગુજરાતી મણાયાં અને લોક પ્રિયતાને લીધે પાડકેર થઇ હાલની ભાષાના જેવાંજ લાગે છે. તે નરસિંહ મહેતાના કાળમાં થઇ ગયાં]

મુજ અખળાને મોટી મીરાત બાઈ, શામળો ધરેણું સાચુરે.
વાળી ધડાવું વિઠ્ઠલવર કેરી, હાર હરિના મારે હૈયેરે;
ચિત્તમાળા ચતુરભુજ ચુડલો, શિદ સોની ઘેર જઇએરે. મુજ.
ઝાંઝરીયાં જગજીવન કેરાં, કૃષ્ણજી કલાં ને કાંબીરે;
વિષ્ણુવા ધુધરા રામ નારાયણના, અણુવટ અંતરગમીરે. મુજ.
પેટી ધડાવું પુરૂષોત્તમ કેરી, ત્રીકમ નામનું તાળુરે;
કુચી કરાવું કરણાનંદ કેરી, તેમાં ધરેણું ધાકુરે. મુજ.
સાસરવાસો સજીને ખેડી, હવે નથી કાંઇ કાચુરે;
બાઈ મીરાં કહે પ્રભુ ગિરધરના ગુણ, હરિને ચરણે જાયુરે. મુજ.

મીરાંબાઈ

(૧૬)

મુખડાની માયા.

મુખડાની માયા લાગી, મોહન પ્યારા, મુખડાની૦
મુખડુ મેં જોયું તાંડે જમત તો થયું ખાંડે;
મન માંડે રહ્યું ન્યાંડે—મોહન પ્યારા૦
સંસારીનું સુખ એવું, ઝાંઝવાનાં નીર જેવું;
તેને તુચ્છ કરી ફરીરે—મોહન પ્યારા૦
સંસારીનું સુખ કાચું, પરણીને રંડાવું પાછું;
તેને ઘેર શીદ જઈએ—મોહન પ્યારા૦
પરણું તો પ્રીતમ પ્યારો, અખંડ સૌભાગ્ય મારો;
રંડવાનો લે ટાલ્યોરે—મોહન પ્યારા૦
મીરાં બલિહારી તારી, આશ એક ઉર ધારી;
હવે હું તો બડભાગીરે—મોહન પ્યારા૦

મીરાંબાઈ

નહિરે વિસાઈ હરિ.

નહિરે વિસાઈ હરિ, અંતરમાંથી. નહિરે૦
જલ જમુનાનાં પાણીરે જતાં,
શિરપર મટકી ધરી—અંતરમાંથી૦
આવતાં ને જતાં મારગ વચ્ચે,
અમુલખ વસ્તુ જડી—અંતરમાંથી૦
આવતાં ને જતાં ઇંદારેવનમાં,
ચરણ તમારે પડી—અંતરમાંથી૦
પીયાં પીતાપર જરૂરે જામે,
કેસર આડ કરી—અંતરમાંથી૦

(૧૭)

મેાર મુગટને કાનેરે કુંડળ,
 મુખ પર મેારત્રી ધરી—અંતરમાંથી૦
 બાહ્ય મીરાં કહે પ્રભુ ગિરિધરના ગુણ,
 વિકૃત વરને વરી—અંતરમાંથી૦

મીરાંબાઈ

દવ તો લાગેલ દુંગરમાં

દવ તો લાગેલ દુંગરમાં, કહેને બાધાજી હવે કેમ કરીએ;
 કેમ તે કરીએ, અમે કેમ કરીએ, દવ તો લાગેલ દુંગરમાં.

કહેને. ૧૬

લાલવા જઈએ તો વહાલા હાલી ન શકીએ, બેશી રહીએ
 તો અમે બળી મરીએ.

કહેને૦ ૧

આરે વરતીએ નથી ઠેકાણુંરે વહાલા, હેરી, પરવરતીની
 પાંખે અમે ફરીએ.

કહેને૦ ૨

સંસાર સાગર મહાજળ બરીયો વહાલા હેરી, બાહેડી
 જાલો નીકર ખૂટી મરીએ.

કહેને૦ ૩

બાહ્ય મીરાં કહે પ્રભુ ગિરિધરનાગર હેરી, ગુરજ તારે તો
 અમે તરીએ.

કહેને૦ ૪

મીરાંબાઈ

પ્રેમની કટારી.

પ્રેમની પ્રેમની પ્રેમનીરે, મને લાગી કટારી પ્રેમની, ટેક-
 જળ જમુનામાં ભરવા મયાંતાં, હતી આગર માથે હેમનીરે. મને.
 કાએ તે તાંતણે હરજીએ બાંધી, જેમ ખેંચે તેમ તેમનીરે. મને.
 મીરાં કહે પ્રભુ ગિરિધર નાગર, શામળી સુરત શુભ એમનીરે. મને.

મીરાંબાઈ

(૧૯)

રામ રમકડું.

રામ રમકડું જડિયું રાણાજી, મને રામ રમકડું જડિયું. ટેક.
રમકડું કરતું મારે મંદિરે પધાર્યું, નહિં કોઇને હાથે ધડિયું.
રાણાજી.

મોટા મોટા મુનિજન મળી થાક્યા, કોઈ એક વિરલાને હાથે
ચડિયું. રાણાજી.

મુન શિખનારે ઘાટની ઉપર, અગમ અજોચર નામ પડિયું.
રાણાજી.

બાઈ મીરાં કહે પ્રભુ ગીરધર નાગર, મારું મન લામળીયાશું
જડિયું. રાણાજી.
મીરાંબાઈ

બોલમા.

બોલમાં બોલમા બોલમારે, રાધાકૃષ્ણ વિના બીજું બોલમાં. ટેક.
સાકર શેરહીનો સ્વાદ તજીને, કડવો લીંબડો ઘોળમારે; રાધા. ૧
ચાંદા સુરજનું તેજ તજીને, આગીયા સંગાથે પ્રીત બોલમારે; રાધા. ૨
હીરા માણેક ઝવેર તજીને, કથાર સંગાથે મણિ તોળમારે; રાધા. ૩
મીરાં કે પ્રભુ ગીરધર નાગર, શરીર આપ્યું સમતોલમારે; રાધા. ૪
મીરાંબાઈ

પ્રેમ વિષે.

છાંધા ૧.

નથી નિપજતો પ્રેમ, વાડીમાં પાણી પાતાં,
નથી નિપજતો પ્રેમ, તેલ ચોખ્ખી તાતાં;
નથી મળતો કાંઈ પ્રેમ, ગાંધી દોશીને હાટે,
નથી મળતો કાંઈ પ્રેમ, બોળતાં વાટે ઘાટે;

(૨૯)

નથી મળતો (કંઈ) પ્રેમ તપાસતાં, સુઝરી ગામે મામની,
કહે નરભો પ્રેમ પૂરો મળે, કૃપા હોય જીસમની.

છાપો ૨.

જ્યારે પ્રગટયો પ્રેમ, તુલસીના દળથી રાગ,
જ્યારે પ્રગટયો પ્રેમ, ખાધી ખીચડી ને ભાજ;
જેને પ્રગટયો પ્રેમ, પ્રેમને તે નર જાણે,
જેને પ્રગટયો પ્રેમ, તેહને વેદ વખાણે;
મનમાં જો પ્રેમ પ્રગટ થયો, એક રતિભર જેહને,
કહે નરભોરામ ગુર થકી, નિત્ય બલિહારી તેહને.

છાપો ૩.

કરીને યજ્ઞ અનેક, યન વિધિ બહુ પાળે,
વળી આપે ગૌદાન, હાડ હિમાળે ગાળે;
ગીત વેદનાં ગાય, તીર્થ પણ બહુ ફરી આવે,
દધિ દૂધ ધૃત ખાંડ, વિપ્ર પોષે મન ભાવે;
એવાં સુકૃત કીધાં ધણાં, શું આપું જીભે ગણી,
કહે નરભોરામ એ સર્વથી, જ્ઞાનદાન શિરોમણિ.

છાપો ૪.

નથી સૃતિકામાં માલ, નથી પીતળમાં પેડો,
કનકની મૂર્તિ દેરે, નથી ઇશ્વર મહી બેડો;
નથી ઘોરોમાં પીર, નથી શ્રાવકને દેરે,
અસલ જીવે નહિ કોય, સહુ નદશેને હેરે;
છે રામ નામ અક્ષર અસલ, બિંજું નકલ કહેવાય છે,
કહે નરભોરામ ગુર થકી, પ્રેમે પ્રગટજ થાય છે.

નરભોરામ.

લોચન મનનો ઝઘડો.

[અંગ્રેજ સમયની પહેલાંના શુદ્ધકાળમાં થઇ ગયેલા પણ ગુજરાતી સાહિત્યના ત્રણ મુખ્ય કવિમાંના એક દયારામ (ઇ. સ. ૧૭૬૭ થી ૧૮૫૨) આ કાવ્યના લેખક છે. દયારામ રસિક કવિ છે. તેમના જેવી સરલતા અને રસિકતા અને લોક દૈયાં ઉછાળવાની શક્તિ ખીજા કવિઓમાં ભાગ્યેજ જોવામાં આવે છે.]

લોચન મનનોરે, કે ઝઘડો લોચન મનનો;
રસિયા તે જનનોરે, કે ઝઘડો લોચન મનનો—રેક.

પ્રીત પ્રથમ કાણે કરી, નંદકુંવરની સાથ;
મન કહે લોચન તેં કરી, લોચન કહે તારે હાથ. ઝઘડો લોચન..

નટવર નિરખ્યા નેણ તેં, સુખ આવ્યું તુજ ભાગ;
પછી બંધાવ્યું સુજને, લગન લગાડી આગ. ઝઘડો લોચન..

સુણ ચણું હું ગાંગણું, તું મારું વાકન,
નિગમઅગમ કહ્યું સાંભળ્યું, દીડા વના ગયું મન. ઝઘડો લોચન..

બલો કરાવ્યો મેં તને સુંદરવર સંજોગ;
મને તણ તું નિત મળે, હું રહું દુઃખ વિજોગ. ઝઘડો લોચન..

વનમાં બાલાણ કને, હુંય વસું છું નેણ;
પણ તુંને નવ મેળવે, હું નવ ભોગવું એન. ઝઘડો લોચન..

ચહેર નથી મન કંથમ તને, બેટે શ્યામ શરીર,
દુઃખ મારે જાણે જગત, રાત્રી દિવસ વહે નીર. ઝઘડો લોચન..

મન કહે ધીકું હું હરે, ધૂત્ર પ્રગટ ત્યાં હોય;
તે તુજને લાગેરે નેણ, તે થકી તું રોય. ઝઘડો લોચન..

(૨૧)

એ બેહુ આગ્યા બુદ્ધિને તેણે ચુકાવ્યો ન્યાય;
 મન લોચનનો પ્રાણુ તું, લોચન તું મન કાય. ઝગડો લોચન.
 સુખથી સુખ, દુઃખ દુઃખથી, મન લોચન એ રીત;
 દયા પ્રીતમ શ્રીકૃષ્ણ શું, બેહુ વડેથી પ્રીત. ઝગડો લોચન.
 દયારામ.

અનદેવ.

તમને આરાધું અન-દેવ, પ્રથમ કરું તમારી સેવ; ટેક.
 સવા પહોરે સુનાં ઉડે, બકોર કરતાં બાળ;
 માતા પાસે ખાત્રા માગે, પહેલે પ્રાતઃ કાળ; તમને.
 પહોર દહાડામાં આવી મળે તો, કાયા કરે કસોલ;
 માણસ થાય છે મરવા નેવું, ઘડી થાય ને સોળ; તમને.
 વાત કરતાં વઢી પડે છે, બળુના ગળ છે ભુલી;
 આંખડી એ અંધારા આવે, કાયા થઈ જાય ભુલી; તમને.

x x x x x

બળિયામાં ને બળિયો કહાવે, ને છે સડથી બળિયો;
 તે ને પામે ત્રીજે પહોરે, ધૂળ થઈને ઢળિયો. તમને.

રણછોડ ભક્ત.

નળાખ્યાન.

[ગુજરાતી ભાષાને બીજી ભાષાઓ કરતાં ચઢતી ન બનાવું ત્યાંસુધી પાલડી ન પહેરું એવું પણ લઘુ ગુજરાતી ભાષાના ઉદ્ધાર માટે સતત પ્રયત્ન કરનાર ભાષાપ્રેમી મહા કવિ પ્રેમાનંદનું આ ઉત્તમ કાવ્ય છે. પ્રેમાનંદના સમય સુધી ઈકત ભક્તિનાં જ કાવ્યો લખાના તેને બદલે પુરાણનાં આખ્યાનો ઉપરથી કાવ્યો લખવાના સફળ પ્રયત્ન પ્રેમાનંદે કર્યાં. પ્રેમાનંદ ગુજરાતી સાહિત્યના સર્વોત્તમ કવિ છે.]

(જુઓ ભાગ ૧.)

નળનું રાજ્ય.

રંગ ગોડી.

ઝૂલદંડળ વાણી વહે, રચ સુધિષ્ટિર ધરતા હદે;
 નૈપથ નામે દેશ વિશાળ, રાજ કરે વીરસેન ભૂપાળ.
 તેહને સુરસેન આંધવજન, તે બેડને અકકે કો તન;
 તે રૂપે કુટડા જેવા કામ, નળ પુષ્કર બન્યોનાં નામ.
 પછે નળને આપી રાજ્યાસન, પિતા કાકો બન્યો ગયા વન;
 અલાવે રાજ્ય નળ મહાપતિ, હુષ્કરને કાધો સેનાપતિ,
 જિત્યા દેશ વધારી ખ્યાત, શત્રુ માત્ર પમાડ્યા શાંત;
 ભૂપતિ સર્વ નૈપથને ભણે, નળ પુષ્કરે કાધો દિગ્વિજે.
 પ્રજા સુએ ઉઘાડે ખાર, ન કરે ચોરી ચોર અખાર;
 સત્યે યમ પતિ કાધો સાધ, પુરમાંહે કોને નહિ વ્યાધ.

x x x x x

પુષ્કરનું માનસી રાજ્ય.

ત્યારે પુષ્કરને થઇ અદેખાઇ, મુજ થકી વાધ્યો પિતરાઈ;
 નળને નમે પ્રગ સમસ્ત, એ આગળ હું પામ્યો અસ્ત.
 એહવું જાણી મન આણી વૈરાગ્ય, ગયો વન ઘર કીધું ત્યાગ;
 નળનો વાળ્યો તે નવ વળ્યો, દારુણ વનમાં પોતે પળ્યો.
 જઇને સેવ્યું પર્વત શ્રંગ, તળે વહે છે નિર્ભંગ ગંગ;
 શય્યાનું કીધું આસન, પાંદડાંનું કીધું છત્ર રાજન.
 માનસી રાજ્ય માંડ્યું વનતણું, કેઠિલા ગાન કરે છે ઘણું;
 આ મૂગ તે અશ્વ માહરે કારણે, દુમ પ્રતિહાર ઉમા ખારણે.
 ભુંડ હસ્તી પૃથ્વી પરજંગ, એ રાજ કેમે ન પામે ભંગ;
 કેા લૂંટી લેવા આવી નવ ચડે, ઉઝાડે ખાર ખાતર નવ પડે.
 એણી પેરે માંડ્યું રાજ્યાસન, અણુ ચાલતે વથ કીધું મન;
 એ કથા એટલેથી રહી, નળ રાજ શું કરતો તહીં.

x x x x x

નારદજી નળરાજ પાસે ગયા અને નળરાજને કુંવારા રહેવાનું
 કારણ પુછ્યું. લાયક કન્યા નથી મળતી તેમ નળે જણાવ્યું. નાર-
 દજીએ વિદર્ભ દેશના રાજા બીમકની કુંવરી દમયંતીનાં રૂપ અને
 ગુણનાં વખાણ કર્યાં.

દમયંતીનું વર્ણન.

રાગ આશાવરી.

ગુણ ચાલને ચાતુરી, અહભુત સુંદર વેશ;
 તેહને હું કેમ વર્ણવું, વર્ણવી ન સકે શેષ.

મુદ્ધિ પ્રમાણે માનનીનું, કંઈ છું વર્ણન;
 જ્યમ સાગરમાંથી ચાંચ જળની, ભરે પક્ષીજન.
 દમયંતીના ચોટસો, દેખી અતિ સોહાગ;
 અભિમાન મુકી લજ્જા આણી, પાતાળ પેડો ન.ગ.
 ભીમક સુતાનું વદન સુધાકર, દેખીને શોભાય;
 ચંદ્રમા તો ક્ષીણ પામી, આભમાં સંતાય.
 સૃષ્ટિ કરતાં અહ્માજીએ, ભર્યું તેજનું પાત્ર;
 તે તેજનું પ્રગ્નપતિએ ઘડ્યું, દમયંતીનું ગાત્ર.
 તેમાંથી કાંઈ શેષ વાધ્યું, ઘડતાં ખેરે પડીઓ;
 અહ્માએ એકદું કરીને, તેનો ચંદ્રમા ઘડીઓ;
 નળ કહે નારદને, એ વખાણ ભાવ ન પહોંતો;
 દમયંતી હમણાં અવતરી, ચંદ્ર પહેસો નહોતો ?
 નારદ કહે અહ્માજીએ, સડ પહેલી ઘડીને રાખી;
 પણ પૃથ્વીમાં અવતારી નહિ, બરથાર એવી પાખી.
 વિરંચાએ વૈદર્ભી નાખી, ઉદય હવડે પામી;
 તે જો અહીંઆ અવતરી, તો નિર્મ્યો હશે કે સ્વામી.

+ + + + +

આ વખાણ સાંભળી નળને દમયંતી પરણવાની ઇચ્છા થઇ.
 નળ મૃગયા કરવા ગયો અને ત્યાંથી સોનાની કાપા અને રત્ન જેવી
 ચાંચવાળા એક હંસને પકડી લાવ્યો. તે હંસે દમયંતી સાથે નળનું
 લગ્ન કરાવી આપવાનું માથે લીધું, અને વિદર્ભ દેશ ગયો.

હંસ અને દમયંતી.

વિશ્વાસ આપ્યો વીરને, પછે પરવર્યો ખગેશ;
 થોડે કાળે આવીઓ, જાહાં વિદર્ભ દેશ.
 ભીમક રાયના ઘરની વાડી, ત્યાં દમયંતીનું ધામ;
 તે વાડી મધ્યે આતી હંસે, લીધું નળનું નામ.
 અંદ્રમા મસ્તકે આપ્યો, પુર્ણિમા મધ્ય જામની;
 સખી સાથે યુત રમે છે, દમયંતી એ ભામની.
 તેણે સમે ત્યાં હંસલે, વખાણ્યો નળ રાજન;
 શબ્દ સુંદર સાંભળી, રયામાએ ધરીઓ કાન.
 હરિ વદનિએ હંસ દીઠો, બેઠો ચંપક છોડ;
 આ શું સોનાનું સાવજું, થયું જાણવાનું કોડ.
 શોભતું ને બોલતું, કરે નળની વિખાણ.
 એ પંખી કર ચડે નહિં તો, તજી માહરો પ્રાણ.
 અખળા હેડી ઉતરી, જાંઝર દાઢ્યાં તત્કાળ;
 હંસે દીઠી કામની, ત્યારે બેઠો નીચી ડાળ.
 દોડે આડી અવળી અંગના, કરે જાણવાનો ઉપાય;
 હાથમાંથી હંસ નહાસે, ચપગ નવ જવાય.
 પંખી કહેરે પ્રેમદા, અમે કમળના રહેનાર;
 નળ વિના કે ન જાણે, તું કોણ જે ગ્રેહેનાર.

વલણ.

ગ્રેહેનાર તું કોણ મુખી, તુંને કાંલાથી નળની શુદ્ધરે;
 વચન મુણીને વામાએ, વિચારી જાણવાની શુદ્ધરે.

દમયંતીએ હંસને પકડવા યુક્તિ કરી પણ હંસ જાણી જોઇને પકડાયો અને નળનાં વખાણુ કરે ગયો.

નળનું વર્ણન.

એટલામાં મન વિદ્વેલ કીધું, ચિન મહિલાતું આકરશી લીધું:
 એક કર જોડીને નમયંતી, હંસ પ્રત્યે કહે દમયંતી.
 હું પુછું છું ખીહીતી ખીહીતી, નળની કથા કહો અથદતિ;
 છે બાળક વૃદ્ધ જોગન ધામ, શે અર્થે નળ ધરાયું નામ.
 તમે આવડો છલે વરણ્યો, છે કુંવારો કે પરણ્યો:
 એવાં વચનને સાંભળી, ત્યારે હંસ બોલ્યો કળકળી;
 નળ છે કુંવારો નથી કન્યા, છે બ્રહ્માનેા મોટો અન્યા;
 અમો કોટા ન કોટ નારી નિરખી, ન મળે નળને પરણ્યા સરખી-
 એકવાર બ્રહ્માએ શું કરીકં, સકળ તેજ એક પાત્રમાં ભરીકં;
 તે તેજનો ઘડ્યો નળરાય, કાંઈ એક રજ વાધી પાત્રમાંય.
 તેની એક થપોલી હવી, આકાશે ઉપન્યો રવિ;
 વલણે સાંજે નળ બાહેર નીસરે, તેજવંત વનમાં ફરે.
 સૂરજ ઝાંખી કહાડે ડેર, વલણું સાંજ તેણે ટાહડો પોહાર;
 અદ્ય જ્યારે થાય રાજન, નિશ્ચિંત ભાનુ તમે મધ્યાન્હ.

વલણુ,

મધ્યાને નળ જય મંદિરમાં, માટે સૂરજ તમે ઘણું;
 હંસ કહે હો હરિવદની, શું વખાણુ કરૂં તે નળતણું.

રાગ જેતશ્રી.

હંસ બણેશે હો ભામિની, બ્રહ્માંડ ત્રણ જોયાં સહી:
 નળની તુલના મેળવું પણ મહીનળમાં તુલના કોઈ તુલના-
 જુગ્મ રવિ સુત રૂપ, આગળ જય નાખી વાટ:
 ગંભીરતાએ વર્ણવું, પણ અર્જુવમાં ખારાટ. તુલના.

શીતળતાએ શશિ હાર્યો, મુકે કળા પામે કટ;	
તેજથી આદિત કૂરે નાટો, મેર કેરી પૃથ્વ.	તુલના.
ઐશ્વર્ય યુદ્ધ ઇંદ્ર હાર્યો, ઉપાય કીધા લાખ;	
નળ આગળ મહિમા ગયો માટે, મહાદેવ ચોળે રાખ.	તુલના.
નૈષધરાયના રૂપ આગળ, દેવને થઇ ચિંતાય;	
રખે આપણી સ્ત્રીઓ વરે નળને, સર્વે માંડી રક્ષાય.	તુલના.
લક્ષ્મીનું મન ચંચળ જાણી, વિષ્ણુ મન વિમાસે;	
પ્રેમદાને લઇ પાણીમાં પેદા, બેઠા શેપને વાસે.	તુલના.
હીમ સુતાને હર લઈ નહા, ગયા મુક્ત માંય;	
સહસ્ર આંખો ઇન્દ્રે કરી, કરવા નારીની રક્ષાય.	તુલના.
સિદ્ધ શ્રુદ્ધિને ધીરે નહિ, રાખે ગણપતિ અહોનિશ પાસ;	
ઋષિ પત્નીને ઋષિ લેઇ નાહા, જઇ રહ્યા વનવાસ.	તુલના.
પાતાલમાં લેઇ પશ્ચિનાને, વસીઆ વરૂણ તે ભૂપ;	
સ્વાહાને સાયવવા વહનીએ ધર્યા અડતાલીસ રૂપ.	તુલના.
ચંદ્રને મુરજ નાહા કૂરે છે. રખે વરતી નારી.	
નારદજી આગળથી ચેત્યા, માટે રહ્યા બ્રહ્મચારી.	તુલના.
હંસ બણે હો ભામિની, એમ સૌએ સ્થામા સંતાડી;	
નળના વપુના મામથી, સર્વે સૃષ્ટિ કટ પમાડી.	તુલના.
ત્યારે નરમ થઇ દમયંતી બોલી, નિર્મળ નળ બૂપાળ;	
જેમ તેમ કરતાં જાઇ મારો, આં મેળવ વેવિશાળ.	તુલના.
હંસ કહે ફાકટ ફાંફાં જેમ, વામણો ઇચ્છે આંખાણ,	
તેમ તુળને ઇચ્છા થઇ, ભરતાર પામવા નળ.	તુલના.
હજાર હંસ હું સરખા કૂરે છે, નૈષધ પતિના ફૂત;	
ખપ કરી પરણાવીએ, તો તું સરખું કંઈ જૂત.	તુલના.
વચન સુણી વિહંગમનાં, અળળાએ મુક્યો અહંકાર;	
સુડા એ શું મુને નિબંધા આપણે મિત્રાચાર.	તુલના.

(૨૮)

સ્નેહ તે સત્કર્મના એમ, વડે વેદને ન્યાય;
એમ જાણી પરણાવ મુજશું, લાગું તારે પાય.

દુલ્લ ॥.

વસણુ.

પાયે લાગું ને નળ માગું, હવે આવી તારે શણુંરે;
નહીંતર પ્રાણુ જાશે માહરા, ને પીડ પડશે ધણુંરે.

નળનું વેવિશાળ.

રાગ વેરાડી.

હંસ બણે હો બગિની મારી, ભીમક રાજ કુમારી;
નિશ્ચય નળ તુજને પરણાવું, મુને દયા આવે છે તારી. હંસ

અમો મળતાંને પ્રાણુજ આપું, પુરૂ મનની આશ;
તારો મોહ લગાડું નળને, નાખી ઉંચા નીચા પાશ. હંસ.

એક જડી છુટી મુંઝાડું નળને, તત્ક્ષણ થાશે ઘેડેડો;
આજણીએ આંહાં આવીને રહેશે, વહેડો સર્વની પહેડો. હંસ

નળને તું નિરધાર પરણશે, એ માહરો સંકેત;
રમે ત્યાર પહેડી કેનેવરે, પછે હું થાડું ક્ષેત. હંસ.

સ્વયંવર તું ઘર રચાવે, વળી કરે એક વાનું;
તારો પિતા નોહોનઈ મોકલે, તું પત્ર લખજે છાનું. હંસ.

x

x

x

હંસે નળરાજને આવી બધી વાત કરી. દમયંતીના સ્વયંવરનું
તેટું આવ્યું અને સાથે દમયંતીનો પત્ર પણ આવ્યો અને નળ સ્વયં-
વરમાં ગયો.

(૨૬)

સ્વયંવર.

રાગ સારંગ.

નળ પોહાંતો વિદર્ભ દેશ, તાંહાં મળ્યા મોટા નરેશ;
ચોહોફેર સખીરનાં ધામ, વસ્યા રાજ્ય તેટલાં ગામ;
સાગરમાં નાવ હોયે જેમ, ભીમકનું નગ્ર દીસે તેમ;
ગજદળ હયદળ ને માનવ, તેણે અંન થયું મોધું સરવ.

+

†

+

રાગ સોરઠી.

વૈશંપાયન કહે રાજન, સાંભળ સ્વયંવરનું વર્ણન;
પડ્યો બાળ્યો સુણ્યો સર્વ રાતે, ઉડ્યા ઉજમ થાતે પ્રભાતે.
શિદ્ધ જઇએ વર્યાની તકે, તેણે મોહક્યાં ભાઇઓ ભીમકે;
નોડે અતિકાળ કીધાનું કામ, માંડવે નવ મળશે બેસવાના કામ.
બીડ ભરાઇ ગામ ભાગળથી, રંક જાએ રાય આગળથી;
મળે શુકન સામા તેડે, શુકન વદે ને રથ ખેડે.
કરે તિરસ્કાર સેવક પર રીસ, પડે મુગડ ઉઘાડાં શીસ,
જાએ અસ્વાર બહુ અલખેલા, હય હીડે જાણે જળના રૈલા,
ભરાયે રથ માંહે માંહે અઠકે, ત્રાડે હસ્તી ઘોડા ભડકે;
અસ્વાર પડે છે નીસરી, તે મળે કંધએ નવ ફરી,
વાહન પડધાનો ચાલ્યો છળ, ચરણ રેણુએ છાયો નળ.
થઇ રહ્યું છે અંધારું ઘોર, પડી રહ્યો છે શોહોરા શોહર.
બોલે દુંદુભીના બહુ ડંક, અકળામણનો વળ્યો અંક;
સર્વને દમયંતીનું ધ્યાન, પ્રાણી માત્ર વર નહિ કો જાન.
સ્વયંવર જોવા કારણે, પ્રજા મળી મંડપ બારણે;
દારે ઉભા છે જાણેષ્ટકાદાર, તેડે જેને જેવો અધિકાર.

x

x

x

લીમક બૂખને દે છે માન, આવી રહ્યા સર્વ રાજન;
 ગાનારી ગીત ગાએ ગાથા, બાંધ્યાં તોરણ દેવાય હાથા.
 વસ્ત્રે કેસર માંહે ઝડઝોળ, બેસે આસને આરોગે તબોળ,
 વર થઈ બેઠાં પ્રાણીમાત્ર, સમાં કર્યા છે. વરવા ગાત્ર.
 શરીર હુદ્ર દાહનાં ખોદ, તેને દમયંતી પરણ્યાનાં કોદ;
 બાળ યોવનને વળી વૃદ્ધા, તેને દમયંતી પરણ્યાની શ્રદ્ધા,
 કોતો મોટા ધરના કુંવર, કો કહે આઘ અમાઈ ધર;
 આશા અભિમાને ભર્યાં નર, વાંકા મુગટ ધર્યાં શિરપર,
 ધરડા થયા નાના વર, વત્તાં કરાવતાં વાગ્યા છર;
 તન મન કન્યાને અર્પણ, આગળથી નહિ ટાળે દર્પણ;
 કેટલાક કરે તિલકની રેપ, કેટલાક કરે માંદોમાંદે દેપ;
 કેટલાક કરે પુછા પુછ, હું કેવો કદી મરડે મુછ,
 જેના મુખ માંહે નહિ દંત, તેને પરણવાનું ચંત;
 કેવળ વૃદ્ધ હાથાં ગયાં મળી, તે બેઠા હુંપાળી પળી.
 જોશીની પ્રણિપત કરી, દેખાડે હાથ ને જન્મોતરી;
 જો દમયંતી મુને પરણે, તો જોશી હું લાગું ચરણે.

+ x +

પણ દમયંતીએ તો નળનેજ વરમાલા આરોપી. લગ્ન પછી
 કેટલોક સમય ગયો. ત્યારબાદ પુષ્કરના આગ્રહથી નળ જીગદું રમ્યો અને
 રજપાટ હાર્યો. નળ અને દમયંતી જંગલમાં ગયા અને તેમનાં છો-
 કરાને મોસાળ મોકલ્યાં, તે મોસાળ મોકલતી વખતે દમયંતી કહે છે.

બાળકોને વિદાય.

(રાગ મેવાડે.)

મોસાળ પધારે, મોસાળ પધારે—

મોસાળ પધારે બાહુઆરે, માતાં લાડવાયાં બે બાળ;

નમાયાં થઈ વરતજો, મેહેજો મામીની ગાળ—મોસાળ

હૃદય આપે, રાણી હૃદય આપે,-
 હૃદય આપે પેટનેરે, એ છેલું વહેલું લાડ;
 હવે મળવાં દોહલાંરે, મળીએ તો પ્રભુનો પાડ—મોસાળ૦
 થયાં માના વોહોણારે, થયાં માન વોહોણાં,—
 માન વોહોણાં થયાં દામણારે, નહીં કે રૂઠો સાથ;
 રુએ રાણી હૃદય ફાટેરે, કોણ માથે ફેરવશે હાથ—મોસાળ૦
 મંદિરના ગુરુજરે, મંદિરના ગુરુજરે,—
 મંદિરના ગુરુજરે સુઠેવજરે, તમારે ખોજે સોંપું એ તન;
 જમ કહેજો મારી માનનેરે, જીવની પેરે કરજો જતન—મોસાળ૦
 પુત્રી જમાઈરે, તમનણાં પુત્રી જમાઈ,—
 પુત્રી જમાઈ તમનણાં કહેજો વનમાં પુર્યો વાસ;
 જમ કહેજો મારા તાતનેરે, અમ જોગીનો લે તપાસ—મોસાળ૦
 ચુંગન કરતીરે, માવડી ચુંગન કરતી,—
 ચુંગન કરતી માવડીરે, ફરી ફરી મુખ જોય;
 હૈયે થકાં નવ ઉતરેરે, એમ કહી દમયંતી રાય—મોસાળ૦

વસણ.

રેયે રાણી અનિ ધણું, વત્સ સોંપ્યાં ગુરુ કર માંહેરે;
 ઋષિ સાથે એ બાગકાં, વોળાવ્યાં નગરાયરે.

નળ અને દમયંતી એકેક વસ્ત્ર પહેરી જંગલમાં ગયાં. ફેટલાક દિવસ કાંઈ ખાવાનું મળ્યું નહિ. નળ ત્રણ માછલાં પકડી લાવ્યો અને તે દમયંતીને સોંપ્યાં. દમયંતીના હાથ અડવાથી મરેલાં સજીવન ચાય એવું વરદાન હતું તેથી દમયંતી માછલાંને અડી કે તરત તે સજીવન થઈ નાશી ગયાં. નળ ખીજે ખોરાક શોધવા ગએલો તે કાંઈ નહિ મળવાથી નિરાશ થઈ પાછો આવ્યો ને માછલાં દીઠાં નહિ એટલે દમયંતી ખાઈ ગઈ હશે એવો વહેંચ આવ્યો. થોડા વખત ચાંપી નજે એક પક્ષીને ઉડતું જોયું. તેને પકડવા માટે રાખએ

પોતાનું વસ્ત્ર ફેંક્યું પણ પક્ષી વસ્ત્ર લાઇ ઉડી ગયું. હવે રાગન અને રાણી બન્નેએ એક જ વસ્ત્ર પહેર્યું. રાતના આવી દશામાં બન્ને જણાં મૃતાં. ભુખ, દુઃખ અને રાણીના ઉપર આવેલા વહેમથી દમયંતીને મુઠા નાશી જવાનો વિચાર નગને થયો.

ત્યાગ.

રાગવેરાડી.

હટકા બે પટકુળના કરી, મુકી નગ આવ્યો મુંદરી;
 ગયો હગલાં સાતજ ભરી, પ્રીત રયામાની સાંભરી.
 નગ વિભાસણ મનમાં કરે, એકલી એ શાદીને મરે;
 વર્યો હું દેવતા પરહરી, વળી વનમાં સાથે નીસરી.
 ત્રૈલોક્ય મોહન એ માનિની, કેમ વેદના સહેશે રાનની;
 ન ઘટે મુકી જીવું મને, નગ આવ્યો દમયંતી કને.
 દીડું મુખ અંતર પરજળ્યો, સંભારી મચ્છને પાછો વળ્યો;
 કળી તાણે વાટ મન તણી, પ્રેમ તાણે દમયંતી ભણી.
 વિચાર વારિ નિધિમાં પડ્યો, આવાગમન હીંડોળે ચઢ્યો;
 સાત વાર આવ્યો ફરી ફરી, તજી ન જાયે સાધુ મુંદરી.
 બગ પ્રમળ કળીનું થયું, પ્રેમમંધન તુડીને ગયું;
 સર્પ કંચુકીને તજે જેમ, મેં દમયંતી તજી તેમ.

+ + + +

એવું કહીને મુકી દોડ, ઉઠાડે દોડ્યો સાસોડ;
 ત્યાં લગે ધાયો જૂપાળ, જો ન્યાં થયો પ્રાતઃકાળ.

વડણ.

કાગ ઉઠે અણુ તણી, ત્યાં લગે ધાયો ધીસરે;
 જાગ્યો હોં થયું દુઃખ જો, ન્યારે દોડો દીસરે.

નળનો શોક.

રાગ સામગ્રી.

નળ જલ નયણે ભરે ને, કરે વિવિધ વિલાપ;
 આકુળ અંગ પોતા તણું, અવનિ પછોડ આપ.
 વૈદરભીવામા રંકે રામા, એકલડી વન મધ્ય;
 ભય ધરશે ને ફાટી મરશે, જીવ્યાની ટળી અવધ્ય.
 નહિ મળે ફરી કોકિલા સ્વરી, શો ઉપન્યો વિખવાદ;
 મન ગમયંતી, બોલ દમયંતી, નળે માંડયો સાદ.
 વિશ્વ મોહિની, સૃષ્ટિ દોહિની, સુંદરી સુગળ્ય;
 વિરહિણી વલ્લભ, દર્શન દુર્લભ, બોલ પ્રિયુના પ્રાણ્ય.
 વન ફરતો, રુદન કરતો, જોતો આવીયાની વાટ;
 કળીએ ચરણ ધરણનાં ભુંડ્યાં, વન કીધું નિર્વાટ.
 વડાજો ભૂપાળ વળએ, તે રુવે હૃદયા શાટે,
 મોહ ધારણ્ય. કર્મ કારણ્ય, કહે જુજ દેધ લલાટે.
 રાય વિલપે, ધણું કકળે, સંભારે સુખ સ્નેહ;
 ક્યુધ આવી, મન ભાવી, અન્યાયે દીધો છેહ.

+ + + + +

નાથ સુકીને જાય છે એવું દમયંતીને સ્વપ્ન આપ્યું અને ઝળ-
 કીને જાગી તો નળને દીડો નહિ અને કલ્પાંત કરવા લાગી.

વનમાં વૈદરભી

(રાગ સામગ્રી.)

વૈદરભી વનમાં વલવલે, અંધારી રાત;
 ભામની ભય પામે ધણું, એકલડીરે જાત.
 રસનાયે નામજ નાંજતણું; સુખ જપતીરે જાય;

વૈદરભી.

શુદ્ધ નથી શરીરની, બાંજે કંટક પાય.	વૈદરભી.
રોધ રોધ રાતી આખડી, ભરે આંસુ નીર;	
નંચણે ધારા ગ્રખ્ખે ઝરે, વહે અંગ રુધીર.	વૈદરભી.
હીંડતાં તે આખડે, પગમાં વાગે ઠેસ;	
ચાલતાં ઉભી રહે, ભરાયે કાંટે કેશ.	વૈદરભી.
અંગે ઉઝરડા પડ્યા ધણા, વહે શોષિત ધાર;	
હો નળ હો નળ બોલતી, બીજો નહિં વિચાર.	વૈદરભી.
ઉડાં કોતર ઉતરે, ચઢે ગિરિ કરાડ;	
અશુદ્ધે ઉધડકે નહીં, પાડે વાધ બરાડ.	વૈદરભી.
વાંકી વાટ ટીંબા ટેકરા, ભયાનક ખોલ;	
રાફ માંહે સાપ કુંફવે, ધણું ધુધવે ધોલ.	વૈદરભી.
શબ્દ પશુ પંખી તણું, ન પડે કાંધ પ્રીછ;	
વર વણીઅર બીહાવે અરણ્યમાં, વાયે વળગવા રીંછ.	વૈદરભી.
શકર રોઝ ચિકારડાં, ચીતળા દે ફાળ;	
ફાણ નાદ હોયે ધણા, બહુ બોલે સ્ત્રિઆળ.	વૈદરભી.
આંખા આંખલી લીમડા, અરીઠા અપાર;	
શીમળ સમળા સેગઠા, ન સૂઝે પંચ વિચાર.	વૈદરભી.
ખેર ખાખર ને કાચકી, કંટાળા થુએર;	
બાવચીઆ બહુ બોરડી, સરગુવા સમેર.	વૈદરભી.
આખડી પડતી સુંદરી, ચરણે વેણા વિંટાય,	
છૂટા કેશ કામની તણા, અંખરે ઝીટાય.	વૈદરભી.
વૃક્ષ અથડાએ અંમસું, મૂકે કાંટામાં પાય;	
શુદ્ધ નથીરે શરીરની, ભજતી નળરાય.	વૈદરભી.
દિવસ નિશા પ્રીછે નહીં, એવું ધાડું અરણ્ય;	
દમયંતી ભૂલી ભખી, ત્યાં દિવસ તણુ.	વૈદરભી.
અંન ઉઠક પાગી નહિ, નહિ બેસવું શયન;	
તણુ દિવસ એમ વહી ગયા, ભમયંતાં વંન.	વૈદરભી.

(૩૫)

વલણુ.

વન ભયાનક ભાગિની ભગી, દ્વિસ ત્રણ ગયા વહીરે;
વાટ ઘાટ ને ગામ હામ કાંધ, પ્રેમદા પામી નહિરે.

નળને શોધતી દમયંતી

(રાગ રામઆ.)

બૂલી ભમે છે ભાગિની, નૈષધ નાથની નારીરે; હો નળ હો નળ બોલતી, ભીમકરાજ કુમારે.	બૂલી.
ધોવાયું કાનળ આંસુએ કરી, વેદનાએ વ્યાકુળરે; અર્ધ ઉઘાડી દેહડી, નાથે ફાડયું છે પટકુળરે.	બૂલી.
એવે દોઠો એક ચીતરો, ધાપ દમયંતી ઉલટરે; પૂછે ભાળ નળ ભૂપાળની, છે તારા જેવી કટરે.	બૂલી.
ચાઈલ દોઠો વાટમાં, વૈદરબી પૂછે ધરી વહાલરે; નૈષધ નરેશ વાટે મળ્યા, છે તારા જેવી ચાલરે.	બૂલી.
સાવજ થાયે ગાબરા, ભય પામી નાસી જાયરે; રખે વનદેવી અમને જાલતી, પશુ અરિ કંપાયરે.	બૂલી.
પૂછે ઉંચા દુમને તારી ગગને ગર્ધ હાળરે; તરુવર જો મારી વતી, કહી દીસે ભૂપાળરે.	બૂલી.
પર ઉપકારી સદા તમે, વળી શીતળ તારી હાંચરે; નૈષધનાથ કપહું દોડડા, જોઉં છાં વનમાંચરે.	બૂલી.
તરુ ઉતર આપે નહીં, તેમ તેમ રાણી રાયરે; પુણ્યશોકે જ્યારે પરહયાં, શત્રુ થયાં સર્વ કાયરે.	બૂલી.

અજગર પડયો છે વાટમાં, વીકાશી મુખ ભાગરે;
 દમયંતીએ બપુયું નહિ, તેના મુખમાં મૂક્યો પાગરે. ભૂલી
 ચરણ ગળ્યો જાતું લગે, વિષ ચઢી ગયું મારીરે;
 પડી ભોમ સાદ નળને કરે, મુખે પાડે મોહરે. ભૂલી
 અજગર આનંદ પામીઓ, બહું જડયું બંધરે;
 વૈદર્ભી ઘણું વલવલે, ઉંચાં ચઢી ગયાં ચક્ષરે. ભૂલી.
 કંઈ બંધાઈ કાચકી મુખે પડીઓ શોષરે;
 મરણ સમે મૂકે નહીં, હંદે રસના પુણ્યશ્લોકરે. ભૂલી.
 રોતી રાણી સાંભળી, પારધી આવ્યો ધાધરે;
 પગ દીઠો અજગર મૂખમાં, તેણે સ્થામાને સાહીરે. ભૂલી.
 પારધીએ અજગર મારીઓ, કોહોવાડા ધાયરે;
 જાત કરીને મૂકાવીઓ, નળ પત્નીનો પાયરે. ભૂલી.
 વૈદર્ભીને વિષ ચઢયું નહિ, છે વાસવનું વરદાનરે;
 કરનલ વાસ સુધા તણો, દેહી રહી પરમ નિધાનરે. ભૂલી.

દમયંતીને અજગરના મ્હોંમાંથી છોડાવનાર પારધીની દાનત બગડી. તે પારધીને દમયંતીને આશ્રય આપ્યો તેથી તે બળીને ભરમ થઈ ગયો. દમયંતી રખડતી અને હેરાન થતી તેની માશી બાનુમતીના રાજ્યમાં આવી પણ તેની માશી તેને ઝોળખી શકી નહિ. તે માશીને ત્યાં દાસી તરીકે રહી. નળરાજ્યએ રસ્તામાં કરકોટક નામ વળતો હતો તેને બચાવ્યો. કરકોટક નામ તેને કરડ્યો અને તેનું પુત્ર સ્વરૂપ બદલાઈ ગયું તે કદરૂપો બન્યો. જ્યારે નળની ઇચ્છા થાય ત્યારે પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ ધારણ કરી શકે એવી યુક્તિ કરકોટકે કરી હતી. આ યુક્તિથી નળને છુપે વેશે રહેવું શક્યું દમયંતીની માશીના જ ગામમાં તે જઈ પહોંચ્યો અને દમયંતીના માસા રાજ્ય

ઝડપર્ણના સારથી તરીકે નળે બાહુક નામ ધારણ કરી નોકરી કરવા માંડી. એક દીવસ રાજકન્યા ઇંદુમતી મોતીનો હાર મુકી નાવા બેઠી હતી. દમયંતી સિવાય બીજી કોઇ ત્યાં હતું નહિ. કળીએ હાર સંતાડ્યો. કળીને કોઇ દેખી શકે નહિ એટલે દમયંતી ઉપર ચોરીનો આરોપ આવ્યો. દમયંતીએ ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરી.

દમયંતીની પ્રાર્થના.

હો હરિ સત્યતણા સંધાતી, હરિ હું કહીએ નથી સમાતી;
હરિ મારે કોણ જન્મના કરતું, પ્રભુ ચોરી થકી શું નરતું.
હરિ હું શા માટે દુઃખ પામું, પ્રભુ જીએ હું રાંકડી સામું;
હરિ તમે ગ્રાહથી ગજ મુકાવ્યો, તો હું ઉપર શો રોષ આવ્યો.
હરિ હું નથી દુઃખની ધીર, તમે છો વિપત સમેના વીર;
હરિ તમે મન અપરાધ ન લાવો, હરિ તમે અનાથ બંધુ કહાવો.
હરિ હું હરખે હણાઇ, હરિ હું ચોરટીમાં ગણાઇ;
હરિ હું કેની ને કોણ તણી, હરિ જીએ હું રાંકડી ભણી.
હરિ હું તારી સેવા ચૂકી, તો નળે વનમાં મૂકી;
હરિ મેં બિપ્ર ન પૂજ્યા હાથે, તેથી શું તરછોડી નાથે.
હરિ મેં શિવ ન પૂજ્યા જીએ, તો શું રોતી મૂકી નળે;
હરિ દોહલે ઉદર ભરવું, હરિ મુજને ઘટે છે મરવું.
હરિ હું ભરતારે છાંડી, હવે દુઃખ કહું કેને માડી;
હરિ મેં કોણ પાતક કીધાં, હરિ મેં સાધુને મેણાં દીધાં.
હરિ મેં રાખ્યું હોય સત્ય, જો વહાલા હોય નળ પત્ય;
મારા કોટિક છે અવગુણ, પણ તમે તો છોરે નપુણ,
અપરાધ સર્વ વિસારી, ચક્રો વિટુલા વહારે મારી;
જો નહિ આવો જગદીશ, તો પ્રાણ મારો હું તણશ.
એવું કહિને આંખે ભર્યું જળ, અમે અબળાતણું શું બળ;
એવું મનમાં ધરીયું ધ્યાન, સતીની વારે ચઢ્યા ભગવાન.

અંતરજામીએ યુધ દીધી, સતીએ આંખ રાતડી કીધી;
 કહે માસીને કરી કોધ, ફરી કરો હારની શોધ.
 સાખી સૂરજ વિષ્ણુ ને વાચ, જો મેં કીધો હોય અન્યાય;
 બાઇ હાર તમારો જડજો, લેનારો ફાટી પડજો.
 એવું કહેતામાં કળજીવ નાઠો, ત્યારે તડાક ટોડલો ફાટયો;
 માંહે થકો પડ્યો નિસરી હાર, સતીને ત્રુડયા વિશ્વાધાર.
 અંત્રિક્ષથી અકસ્માત, વરસ્યો હારતણો વરસાદ;
 એક એકપેં અદકાં મોતી, રાજમાતા ટગટગ જોતી.
 પછે દમયંતીને પાગે, રાજમાતા ફરી ફરી લાગે;
 બાઇ તું છે મોટી સાધ, મારો ક્ષમા કરો અપરાધ.

દમયંતીના માતા પિતાએ દમયંતીની તપાસ કરવા રાજગૌર
 સુદેવને મોકલ્યા.

સુદેવની શોધ

પાત્ર કરમાં રહિત જોખમ, જ્યેષ્ઠિકા જીર્ણ વસન;
 દુઃખી દરિદ્રી સરખો દેખીએ, જઘપિ છે સંપત્ત.
 નીરખે ઝોવારા નવાણુના, જ્યાં નીર જરતી નાર;
 જોયાં જીવ જીવતી તણાં, પણ ન જડી ભીમક કુમાર.
 તીર્થ મત્રા જગન જાગણુ, જ્યાં સ્ત્રીઓનો સંવાય;
 અભણ્યો થઇ જીએ આહાણુ, શીશ ધુણીને જાય.
 પગે અટણુ રસનાએ રટણુ, મુખે દમયંતીનું નામ;
 એમ કરતાં સુદેવ આવ્યો, રાજમાતાને ગામ.
 વિપ્ર પુરમાં આવીએ, વધામણી પામ્યો તર્ત;
 સાંભળ્યું જે રાજ માતા, ઉજવે છે વર્ત.
 પૃષ્ણહીતી વેળાહીતી, જોવા મળ્યાં બહુ જન;
 દાસી સાથે દમયંતી, કરે પંથીનું દર્શન.
 જમમંડપ જોયો નહિ, નહિ જોયો દીક્ષિત નરેશ;

(૩૯)

ધેલો જસો આવ્યો ધસ્યો, સર્વને મારે ઠેસ.
લોક કહે હો ઘેલીઆ, ટેહેલીઆ અંતરના અધ;
ભિક્ષુક બ્રહ્મ વિકળ દણ, શો સ્ત્રી સાથે સંબંધ.
કહ્યું કેનું નવ સાંભળે, છે કલેવરમાં કણ;
ઝેવે સુદેવને દમયંતીની, મળી દણે દણ

સુદેવે દમયંતીને ઝોળખી અને તેને પીયર લઇ ગયો. તેની માશી ભાણેજને ન ઝોળખી શકી તેથી તેણે ધણું કદપાંત કર્યું. પીયર ગયા પછી સુદેવને નળની શોધ કરવા ફરી મોકલ્યો. કેમકાડા રૂપે ટેલ નાંખતો તે ગામે ગામ ફર્યો અને છેવટે ઋતુપર્ણના દરબારમાં આવ્યો.

ધીરજ આપી નૈષધનારને, વેશ નાનાવિધ ધરતોરે;
દમયંતીએ શીખવ્યો હાંડિ, ટેહેલ સધળે કરતોરે.
રથે બેઠો ફરે મુનિવર, સેવક સેવા કરેરે;
જ્યાં ગામ આવે ત્યાં કળા પાડી, વેશ ટેહેલીઆનો ધરેરે.
દોઢ માસ ગયો અંટણ કરતાં, આવ્યો અયોધ્યા માંયરે;
સભા માંહે ટેહેલ નાખી, જ્યાં બેઠો ઋતુપર્ણ રાયરે.
અલબ્ય વસ્તુની પ્રાપ્તિ થઇ, પરિત્યાજ તેનો કીધારે;
ધર્મ ધોરિધર ધિક્ક તુજને, ફરી તપાસ ન લીધારે.
રંકે રતનનું જાત ન થાએ, જાત નીવડી નટરે;
વિલપે છે વસ્તુ વોહોરતીઆ વિના, કાં ભરે પરધેર પેટરે.
કુળ લગભગ્યું કરમી માણસે, કીર્તિ કીધી જાંખીરે;
સાની પુરુષ વિચારી જો જો, ટેહેલ છે સુદેવ નાખીરે.
સભા સહુ વિસ્મય થઇ કાંઇ, ટેહેલ છે મરમાળીરે;
ગેહેલીઓ ટેહેલીઓ કરીને કહાડ્યો, કાંઇ ઉતાર નાપે વાળીરે.

નળનો જવાબ.

સુદેવ ગયો હયશાળા મધ્યે, ટહેલ નાખી તેણે ઠારે;
મહિલાનાં કહાવ્યાં વચન સુણીને, બાહુક નીસર્યો બહારે,

x

x

+

મારે વચન કહ્યાં તેં બ્રાહ્મણ., નિસર્યો મેહેણું દેવારે;
વસ્ત્રને વિપત તો વાહોરતીઓ, કરતો હશે પરધેર સેવારે.
વાહોર્યું તે કાંઈ રત્ન બાણીને, કાચ થઈ નીવડ્યુંરે;
તત્ત્વ રહિત માટે તજ્યું છે, નથી છૂટી પડ્યુંરે.
તેહ મિત્રને તજીએ જેનું, મળવું મન વિના ઠાણુંરે;
તે સ્ત્રીને પરહરિએ જેનું, પિયુ કરતાં પેટ વહાણુંરે.
વાંક નહિ હોયે વાહોરતીઆનો, રહ્યો હોશે નિજ ધર્મેરે;
વસ્ત્ર વિપત પામતી હશે તે, પોતે પોતાને કર્મેરે;

સુદેવે બાહુક સંબંધી ખીલ્યા આતમી મેળવી પણ બાહુક એ નળ
રાગ્ય છે. એમ તે માની શક્યો નહિ અને નિરાશ થઈ પાછો પળ્યો.
દમયંતીને અધી હકીકત કહી અને બાહુકને ત્યાં લાવવા યુક્તિ રચી.
દમયંતી ફરીથી સ્વયંવર કરવાની છે. એવી મતલબની કંકાતરી ઋ-
તુપર્ણને સુદેવ મારણ મોકલી અને સ્વયંવર જે દિવસે ભરવાનો જ-
ણાવ્યો હતો તેને આગલે દિવસજ તે ઋતુપર્ણને મળે તેવી ગોઠવણ
કરી. ઋતુપર્ણ સ્વયંવરમાં જવા તૈયાર થયો. બાહુક અશ્વવિદ્યા બાણીને
હતો તેથી તેને સારથી તરીકે લીધો.

ઋતુપર્ણનું વિદર્ભ જવું.

ઋતુપર્ણ આનંદ પામ્યો, મોકલ્યો સેવક;
 લાવ તેડી બાહુકીઆને, જે ગળે ગયાની તક.
 શ્વાસ ભરાયો દાસ આવ્યો, અશ્વવપાલકની પાસ;
 ઉઠો બાધ ભૂપ તેડે છે, ગ્રહો પડેલો રાસ.
 બાહુક ચાલ્યો ચાખક ઝાલ્યો, મુખે તે બડબડતો;
 આવ્યો નીચી નાડે નરખતો, નાકે તે સરડકાં ભરતો.
 સભા મધ્યે સર્વ હસ્યા, આ રત્ન રથખેડણુ;
 ઋતુપર્ણ બેઠ્યો માન દધ, આવો દુઃખ ફેડણુ.
 થણે દિવસ કારજ પડ્યું છે, રાખો અમારી લાજ;
 તમે પરણાવો વૈદલીને, વિદ્રભા જવું આજ.
 સમુદ્ર સેવ્યો રત્ન આપે, મેં સેવ્યા એમ ગણી;
 આજ વિદર્ભા લેધ જાઓ, ગ્રહ દમયંતીના પાણી.
 બાહુક વળતો બેલીઓ, કૂલાવીને નાસા;
 આ ભિએ પરણશે દમયંતીને, અરે પાપણી આશા.
 હંસ કન્યા કેમ કરે, વાયસસું સંકેત;
 નિર્લજ્જની સાથે અમે આવું, તો પછે થાવું ફળેત.
 છઠોરા ન થઇએ રાયજી, પરપત્નીસું તલખાં;
 કેમ વરે વર જીવતે તો, મિથ્યા મારવાં વલખાં.
 પુણ્યશ્લોકની પ્રેમદાને, ભીમક રાજકુમારી;
 તમે વિધવીને લજ્જા શાની, થાય ફળેતી મારી.
 રાય કહે હયપતિ, મારી વતી હયને હાંકો;
 મારે તો સર્વસ્વ ગયુંરે, તમે જેવારે ના કેહો.
 બાહુક વળતો બેલીઓ, જ્યાં હોય સ્વયંવર;
 અંતર નહીં સેવક સ્વામીમાં, આપણુ બન્યો વર.

હાસ્ય કરીને કહે રાય, વર તમે પરચમ;
ભાગ્ય ભડશે કન્યા જડશે, ત્યાં જઇએ જયમ ત્યમ.

દુબળા ઘોડા ચાર જોડયા, રથ કયો સાવધાન;
શીઘ્રે ત્યાં શયુગાર સમજવા, સાંચર્યો રાગ્ગન.

રાણી કહે ઋતુપર્ણિ, પરહરી હુંપર પ્રેમ:
ક્ષત્રી થઇને કરે ધધરણું, નવ હોયે અંત ક્ષેમ.

પતિએ તણ તે અણુછતી, કાંઈ એક ગોરી ગૂંધ;
બાહુક વડે પરણવી રાય, થવું ઉજળું દ્વંધ.

સુરજ વંશતણી એ શોભા, તમથી આંખી હોય;
રીસ ચઢી ઋતુપર્ણિ પછી ધણીઆણીને ધોય.

અમે ભ્રમર કોડી કુસુમ સેવું, તું શું ચલાવીશ ચાલ;
વીજળી સરખી લાવું વૈદરબી, કરું સોઝ્યતું સાલ.

એમ કહી સભામાં આવ્યો, દુંદબી રજાં છે ગાળ.
રીસ કરી કહ્યું બાહુકને કાં, જોડયા દુર્ગળ વાળ.

- કરણ લૂલા ને ચરણ રાંટા, બગાઇ બહુ ગણગણે;
અરિથ નિસર્યા ત્વયા ગાઢી, ભયાનક હણહણે.

ચારે નોહે ચાલવાના, આગળ નીચા પાછળ ઉંચા;
પુંધા ને ખોડે ભર્યાં, બે કરડકણા બે જૂયા.

ઋતુપર્ણિ જોઇ શીશ ધુણાવીને, બોલ્યો વળતી ખીજ;
એ જોડી શું કરૂં લાભ્યા, જોડ ધણી છે. ખીજ.

પવન વેગે પાણી પંથા, શત જોજન હીંડે ઠેંક;
એવા ઘોડા મૂકીને કાં, જોડાયા દૈવની વેંક.

બાહુક કહે શી ચેષ્ટા માંડી, શું જોગખો અશ્વની જાન.
જો પુષ્ટ હયને જોડશે તો, હું ન આવું સાલ.

એ અશ્વ રાખવો ને રથ હાંકવો, ચઢી બેઠો બૂપાળ;
 રાસ પરાણો પછાડીએ, બાહુએ ચઢ્યો કાળ.
 આઠસી વાર લગે લગ્ન રાખી, બોલ્યો નહિ માં મુચ;
 તું આગળથી રથે કેમ બેઠ્યો, હુંપેં તું શું ઉંચ.
 ઋતુપર્ણ હેઠો ઉતર્યો, વિધ વિધ વિનય કરતો;
 જય રાય પાસે બાહુક નાસે, તે રથ પૂઠે ધરતો.
 પ્રણિપ્રત્ય કીધું ઋતુપર્ણ, હયપતિ હઠ મૂકો;
 ઉપકારી જન અપરાધ મારો, બેઠો તે હું ચૂકો.
 બાહુક કહે યદ્યપિ રાસ ઝાલું, બેસીએ બંન્ધો જોડે;
 તુંને હરખ પરણ્યા તણો તમ, હુંએ મર્યો છોં કોડે.
 સામ સામા ચક્ર ધરીને, બંને સાથે ચઢ્યા.
 એડી દીધી બાહુકે ત્યારે, અશ્વ ઢળીને પડ્યા.
 મુગટ ખસી ગયો રાયજનો, માન શુકન હુઆ;
 બાહુકે અશ્વ ઉઠાડિયા, હાંકે ને કહે ધણીમુઆ.
 અંન એવા અશ્વ નિર્બળ, ખાંચે ખીજ ખીજ;
 રાય કહે લોક સાંભળે, એ વિના ગાળ લો ખીજ.
 સુદેવ તાણી બેસાડી, રાય કહાડે છે ડોળા;
 શેરીએ શેરીએ જન જોવા, ઉભાં લોકનાં ટોળાં.
 દુર્બળ લોહા દરિદ્ર આલિષ્ઠ જોગ સારથીને જોડો;
 વૈદર્ભીને વરવા ચાલ્યા, ભલો મળ્યો વરધોડો.
 હાંકે ને હીંડે પાછા પાછા, ઝુંસરી કહાડી નાખે;
 તાણી દોડે ધરબણી, ઉભા રહે વણુ રાખે,
 પૃષ્ઠ ઉપર પડે પરાણા, કરડવા પાછા ફરે;
 પોહોળે પૂએ રહે ઉભા, વારે વારે મળમૂલ કરે.

રાય કહે હો હયપતિ નથી, વાત એકો સરવી;
 બાહુક કહે ચિંતા ઘણી છે, મારે દમયંતી વરવી.
 ઘણે દોહલે ગામ મૂક્યું, રાયે નિસાસા મૂક્યા;
 પુણ્યલોકે હેઠા ઉતરી, કાન અશ્વના ફૂંક્યા.
 અશ્વમંત્ર ભણ્યો ભુપતિએ, ઈંદ્રનું ધર્યું ધ્યાન;
 અશ્વ ચારે ઉત્પાયા, ઉચ્ચૈઃશ્રવા સમાન.
 અવનિએ અડકે નહીં, રથ અંતરિક્ષ જાય.
 દોટ મૂકી બેઠો બાહુક, રાયે પડતા રાય.
 માંહેમાંહે વળગીને બેઠા, ભૂપને પ્રાણીય;
 રાય વિભાસે વરે કન્યા, વરુઆમાં વશીકર્ણ.
 ગણિત શાસ્ત્રને હું જાણું છઉં; કહો તો દેખાડું કરી:
 એક બેહેડાનું વૃક્ષ આવ્યું, બાહુક પડ્યો ઉતરી.
 રાય પ્રાયે કહેરે બાહુક, ગર્વ વચન શાં આવડાં;
 આ બેહેડાંની જમણી ડાળે, કેટલાં છે પાંદડાં.
 રાયે વિચારીને કહ્યું, સદસ્ય ત્રણ ને ચત્ર ત્રણ;
 બાહુકે જમ વૃક્ષ છેદી, ડાળ પાડી ધરણ.
 ગણી જોયાં બાહુકે, ઉતર્યા તંતોતંત;
 ઉત્કૃષ્ટ વિદ્યા દેખીને, હરખ્યું નળનું ચંત.
 ફરી આવ્યો રથ પાસે, કહ્યું રાય તમેા ધન્ય;
 ભૂપ કહે જો મન મળે તો, વિદ્યા લીજો અન્યોઅન્ય.
 માંહે માંહે મંત્ર આપ્યા, મને મન ગયાં મળી;
 પ્રીક્ષા કરવા વિદ્યાની, નળે ડાળ છેદી વળી.
 કલપ્યાં તેટલા પત્ર ઉતર્યા, ગણિત સંખ્યા મળી;
 બીજી વિદ્યાને પ્રતાપે, દેહમાંથી નીસર્યો કળી.

(૪૫)

સ્વયંવર તો હતો નહિ. જુદી જુદી રીતે બાહુકની દમયંતીએ પરીક્ષા કરી અને તેને ખાત્રી થઇ કે તે નળ જ છે. બન્ને એકબીજાને મળ્યાં અને મનના સંદેહ દૂર થયા. નળરાજાએ પાછું પોતાનું ખરૂં સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. પુષ્કરે રાજ્ય પાછું સોંપ્યું અને નળ શ્રીથી રાજ્ય કરવા લાગ્યો.

નળનું ધર્મરાજ્ય.

નળના રાજ્યમાં બંધન નામે, એક પુસ્તકને બંધનજી;

દંડ એક શ્રીમાનને હાથે, ધન્ય વીરસેન નંદનજી.

કંપારવ ધમ્મને વરતે, પવન રહે આકાશજી;

કુળ કર્મ પારધિએ મુક્યાં, જીવનો ન કરે નાશજી.

ભય એક તરકરને વરતે, કમાડને વિજેગજી;

હરખ શોક સમતોલ સેખવે, ત્યાજ વિષયના ભોગજી.

*

*

*

*

એવું રાજ નળ નાથે કીધું, પુણ્ય સ્થોક ધરાવ્યું નામજી;

પછે પુત્રને રાજ આપી ગયા, તપ કરવા ગુણ ગ્રામજી.

ઉપસંહાર

કરકોટક ને નળ દમયંતી, સુદેવ ઋતુપર્ણી રાયજી;

એ પાંચેનાં નામ સેતાં, કળજીગ ત્યાંથી જાયજી.

પુત્ર પૌત્ર ધન ધાન્ય સમૃદ્ધિ, પામે વળી નરનારજી;

અહાહત્યાદિક પાપ ટળે ને, કિતરે ભવ જાય પારજી.

વીરક્ષેત્ર વડોદરા કહાવે, ગરવો દેશ ગુજરાતજી,

કૃષ્ણ સુત કવિ મટ પ્રેમાનંદ, વાડવ એવીસા ન્યાતજી.

ગુરુ પ્રતાપે પદ બંધ કીધો, કાલાવાલા લાખીજી;
આરણ્યક પર્વની મૂળ કથામાં, નૈષધ લીલા દાખીજી.

મુહૂર્ત કીધું સુરત માંહે, થયું પૂર્ણ નંદગારજી;
કથા એ નળ દમયંતી કેરી, સાર માંહે સારજી.

સંવત સત્તર બેતાળો વર્ષે, પોષ સુદિ ગુરુવારજી;
દ્વિતિયા ચંદ્ર દર્શનની વેળા, થઇ કથા પૂર્ણ વિસ્તારજી.

તે દિવસે પરિપૂર્ણ કીધો, ગ્રંથ પુનિત પદ બંધનજી;
ઐતા વક્તા સહુને વાશે, શ્રીહરિ કેરે સંબંધજી.

પ્રમાનંદ.

ઉત્તરા અને અભિમન્યુ.

(આધુનિક કાળનાં કાવ્યો લખવાની શરૂઆત કરનાર સાક્ષર શ્રી નરસિંહરાવ બોળાનાથ દીવેટીઆએ આ કાવ્ય લખ્યું છે. ભાવ પ્રમાણે હંદ બદલવાની પદ્ધતિ આધુનિક કાવ્યોમાં જ માલમ પડે છે. આ કાવ્યનું મૂળ મહાભારતમાંથી લેવામાં આવ્યું છે પણ તેમાં કેટલાક ફેરફાર કવિએ કર્યા છે. અભિમન્યુ રહવારમાં રણમાં ચઢવાનો છે. તેની પત્ની ઉત્તરા ઉંધમાંથી જન્મકીને જગી ઉઠે છે ત્યાંથી કાવ્ય શરૂ થાય છે.)

ઉત્તરા અને અભિમન્યુ.

— — — — —

અનુક્રમ.

“ ધાઓ, ધાઓ, અરે નાથ ? ઉમારો અગ્નિ જાળથી. ”
લવતી જ્ઞાપી જગી નવોદા આંસુ ઢાળતી. ૧

વસંતતિલકા

“ મોંઘી કળી હૃદયની સુકુમાર મ્હારી !
કોણે તહને મધુર નીંદર માંહી ડારી ?

મુતો સમીપ અભિમન્યુ પતિ પ્રચંડ
 તે ભુલી કોણ રમતો અહિં મૃત્યુ સંગ ? ” ૨
 એવું વદી જ રણધીર નવિન નાથ
 દાખે ધીરે ધબકતું હર હર સાથ;
 ખીલી ગુલાબ કળી આકળ મિન્દુ ધારે,
 એવા કપોલ પર આંસુ ધીરે સમારે; ૩
 ને સ્પર્શી ત્યાં અધરથી મૃદુભાવ ધારી
 પૂછે શરી શરી પ્રિયા વદને નિહાળી;-
 “ શું છે ? મીઠી ! થયું શું ? આવડી કેમ કાંપી ? ”
 મુઘા ફરી હૃદય સાથ ધારેથી આંપી. ૪

અનુક્રમ.

ઉઘેડી બ્રિથી નેતો રોપીઆં પતિ નેનમાં,
 લસતાં દીર્ઘ પદ્મોમાં આંસુડાં મૃત્યુને નવાં. ૫
 કરી કંઠ ઉંચો કાંઠ અબોલા કાણુ એ રહે;
 પછી દીન બની સ્વપ્નાં તણી વાર્તા બધી કહે. ૬

ઉદ્યાર

“ આજે નાથ ! બન્યું ભવપરીત,
 તમને તે કહું શી રીત ?
 જાણે પુરુષ વેશ જ ધારી
 મહેં અશ્વે કરી છ સવારી; ૭
 ધારી ધતુષ બાણુ હું આલી
 મૃગયા કાજ વન પંથ જાલી;
 સુંદર એક ત્યાં સહકાર,
 તે પર બેઠું છે મુકુમાર. ૮

જુગલ કપોત કેરૂં મીઠું,
કરતું પ્રેમ કેલિ દીઠું.
મૂર્ખો હું ખરે બની કાંધ,
બીજું કાંધ સૂઝ્યું નહિ.

૯

ને શર ફેંકી નર તરુ ડાળ-
પરથી પાડીઓ તતકાળ;
સહસા ત્યાંહિં અગ્નિ જવાળ
ઉપની કપોતી કેરે ભાલં;

૧૦

કુદતો એહ અગ્નિ કરાળ
આબ્યો સુજ કને બરી ફાળ;
જિવ્હા તીવ્ર નયવી અનેક
સુજને વીંટી વળાઓ છેક.

૧૧

છોડી સર્વ બીજાં અંગ
અંબોડો ધર્યો નિઃશંક;
છળાને એકદમ પછી જાગી
કરવા રુદન હું તો લાગી.”

૧૨

સોરઠો.

એમ વદીને નાર સહસા આંસુ રેડતી;-

“સ્વપ્નાનો શો સાર હશે કારમો નાથ ઓ ! ૧૩

અભાગણી હું મોઢા ! ઉંધી મતિ જ્ઞાને સૂઝી ?

બીજું જડયું નહિ કોઈ ? કપોત પ્રેમી શે હણ્યો ? ૧૪

વસંતતિલકા.

જ્ઞાને મીઠી ! તું ગબરાય અરે અતીશે ?

આ સ્વપ્ન માંહિ નવ વાસ્તવ કાંધ દીસે-

(૪૯)

જો ! પેલી પાગી રણુડુંડિ રમ્ય ધોર ?-
રે ! અથ ! અથ ! સખિ કંઠ હવે છું છોડ ” ૧૫

ઉધાર.

“ વ્હાલા ! ન્હોય ! ફુંડુભિનાદ,
એ તો મેધ માન્યો આજ;
બંધન કંઠનું કયમ છોડું;
મુજને ભય નથી કંઈ થોડું. ” ૧૬

પેલી અગ્નિ ફેરી ઝાળ
આવે એ ! જુઓ, શી કરાળ ! ”-

શિખરિણી.

“ અરે ઘેલી ! એ શું બકતી ?
બધી એ સ્વપ્ન બ્રમણા- ” ૧૭

દ્રુતવિલાંબિત.

તુરગ જો ! મુજ કાંઈ ખુખારતો,
‘ રણુ ચડો ’ કંઈ એમ પ્રકારતો:
નહિ વિલમ્બ હવે કરવો પ્રયે !
કદિ જ ધર્મ તજ્યો નથી ક્ષત્રિયે. ” ૧૮

ઉધાર.

“ ક્ષત્રિય ધર્મ જો પ્રિય ચાપ
તો તો કરી કોટિ ઉપાય
સર્વે સંકટોથી નિત્ય
અબળા રક્ષવી એ રીત; ” ૧૯

(૫૦)

પેલી તીવ્ર અગ્નિ જવાળ
મુજ પૂઠળ ભમે ચિરકાળ,
ત્હેનાથી-ખચાવો નાથ !
અખળાનો તને નવ હાથ. ”

૨૦

વસંતતિલકા-

“ છે એક ને ! સખળ નિર્જળનો જ પાતા;
જ્હાલી ! હવે સ્થીર થઇ ધર ચિત્ત જ્ઞાતા.
ને ! દેખું આ અસિ પ્હણે ચમકે અનંત,
ને ચિત્ત આ ચમકીને બન્યું વેગવંત. ”

૨૧

દ્રુતવિલંબિત.

અધર વેગ થકી અધરે અડી,
૪૫ કુમાર, પ્રિયા અળગી કરી,
ત્વરિત અશ્વ પલાણી પળ્યો રથે;
દુરગનાં પગલાં યુવતી મુણે.

૨૨

અનુષ્ટુપ.

દષ્ટિપાર થયો કાન્ત, પદધોષ ગયો દૂખી;
બૂલી ત્રિકાલને મુઝા અનિમેષ રહી ઉભી.

૨૩

નરસિંહરાવ.

— ❦ —

૧ નવોદા—નવી પરણેલ યુવતી. લમ પછી ઉત્તરા આ વખત
પહેલી વારજ સાસરે આવી હતી.

૪ મુઝા—જેને તરતની જીવાની કુટતી હોય તેવી સ્ત્રી.

૫ આંસુડાં શુંથીને નવાં—ઉત્તરા પહેલીવારજ સાસરે આવેલી અને
પહેલીજવાર આંસુ પડેલાં માટે નવાં આંસુ.

૧૧ નિવ્હા—જીભ. આ રથજે જવાળા.

૧૨ અખોડો, જે સ્વપ્નામાં સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીના ચોટકો જાય તો
તે રોડે એવી માન્યતા છે.

— ❦ —

ગ્રામ્ય માતા.

(આ કાવ્યના લેખક લાહીના ઠાકોર સુરસિંહજી છે તે “ કલાપી ” એ નામથી લખતા. તેમનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૭૪ માં થયો હતો અને ફક્ત છવીસ વર્ષની ટુંક જીંદગી ભોગવી તે ઇ. સ. ૧૯૦૦ માં સ્વર્ગવાસી થયા. એટલા ટુંક જીવનમાં તેમને ધણું સારાં કાવ્યો લખ્યાં છે અને તે કાવ્યો “ કલાપીના કેકારવ ” તરીકે તેમના મરણ પછી તેમના મિત્ર સ્વ. મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટે (કાન્ત) પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે. કલાપીનાં કાવ્યોમાં જીંદગીમાં જુદે જુદે પ્રસંગે અનુભવાની લાગણીઓના ઉદ્દગાર ખાલમ પડે છે. આ ઉદ્દગારના વર્ણનમાં લાગતું ખરાપણું લોકોનાં હૃદયને અસર કરે છે અને તેથી તેમનાં કાવ્ય ધણું લોકપ્રિય થયાં છે.)

હો છે સુરખી ભરી રવિ મૃદુ હેમન્તનો, પૂર્વમાં,
જુરૂં છે નભ સ્વચ્છ સ્વચ્છ, દિસતી એકે નથી વાદળી;
થડો હિમ ભર્યો વહે અનિલ શો ઉત્સાહને પ્રેરતો,
જે ઉત્સાહ ભરી દીસે શુક ઉડી ગાતા મીઠાં ગીતણાં !

મધુર સમય તેવે ખેતરે શેલડીના
રમત કૃષિવલ્લોનાં ખાલ ન્હાનાં કરે છે;
કમલવત ગણીને ખાલના ખાલ રાતા,
રવિ નીજ કર તેની ઉપર ફેરવે છે !

૫૬ માતા અને તાત તાપેછે શ્વમડી કરી,
અહો ! કેલું સુખી જોડું કર્તાએ નિરમ્યું દીસે !

ત્યાં ધૂળ દૂર નજરે ઉડતી પડે છે,
ને અમ્મ ઉપર ચઢી નર કોષ આવે;
ટાળે વળા મુખ વિકાસી ઉભાં રહીને,
તે અમ્મને કુતૂહલે સહ ખાલ જોતાં !

(૫૨)

ધીમે ઉઠી શિથિલ કરને નેત્રની પાસ રાખી
૪૬ માતા નયન નયણાં ફેરવીને જીવે છે;
ને તેનો એ પ્રિય પતિ હજી શાન્ત બેસી રહીને
જોતાં માતા શગડી પરનો દેવતા ફેરવે છે.

ત્યાંતો આવી પહોંચ્યો એ અશ્વ સાથે યુવાન ત્યાં,
કૃષિક એ ઉઠી ત્યારે “ આવો બાપુ ” કહી ઉભો.
“ લાગી છે મુજને તૃષા, જલ જરી દે તું મને ” બોલીને,
અશ્વેથી ઉતરી યુવાન ઉભીને ચારે દિશાએ જીવે.
“ મીઠો છે રસ બાઈ! શેલડી તણે! ” એવું દયાથી કહી,
માતા ચાલી યુવાનને લઈ ગઈ જ્યાં છે ઉભી શેલડી.

પ્યાલું ઉઘાડી ઉભી શેલડી પાસ માતા,
છુરી વતી જરીક કાતળી એક કાપી,
ત્યાં સેર ફૂટી રસની ભરી પાત્ર દેવા
ને કેં વિચાર કરતો નર તે ગયો પી.
“ બીજું પ્યાલું ભરી દેને હજી છે મુજને તૃષા, ”
કહીને પાત્ર યુવાને માતાના કરમાં ધર્યું.

કાપી કાપી ફરી ફરી અરે કાતળી શેલડીની
એકે બિન્દુ પથ્થુ રસ તણું કેમ હાવાં પડે ના ?
“ શું કોણે છે પ્રભુ મુજ પરે ? ” આંખમાં આંસુ લાવી,
બોલી માતા વળી ફરી છુરી બોક્તી શેલડીમાં.
“ રસહીન ધરા થૈ છે, દયાહીન થયો તૃપ;
નહિ તો ના બને આવું ” બોલી માતા ફરી રહી.

એવું યુવાન સ્થૂણ ત્યાં ચમકી ગયોને
માતા તણે પગ પડી ઉઠીને કહે છે
“ એ હુંજ છું તૃપ, મને કર માફ બાઈ ! ”
એ હુંજ છું તૃપ, મને કર માફ દાસ !

(૫૩)

પીતો'તો રસ મિષ્ટ હું પ્રભુ અરે ત્યારેજ ધાર્યું હતું,
આ લોકો મહુ દ્રવ્યવાન નહીં છે એવી ધરા છે અહિં;
છે તોયે મુજ ભાગ કે' નહિ સમેા તે હું વધાઈ હવે,
-સા માટે બહુ દ્રવ્ય આ ધનિકની પાસેથી લેવું નહિ ?

રસે હવે દે ભરી પાત્ર બાધ,
પ્રભુ કૃપાએ નહીં એ ભરાશે;
સુખી રહે બાધ ! સુખી રહો સૌ !
ત્હમ્હારી તો આશિષ માત્ર માથું ? ”

ખાલું ઉપાડી ઉભી શેલડી પાસ માતા,
ધુરી વતી જરીજ કાતળી એક કાપી;
ત્યાં સેર છૂટી રસની ભરી પાત્ર દેવા,
ઝહોળો વહે રસ અહો ! છલકાવી ખાલું !

કલાપી.

(૫૪)

જંગલ વસાવ્યું રે જોગીએ.

જંગલ વસાવ્યું રે જોગીએ,	તણ તનડાની આશણ;	
વાત ન ગમે આ વિશ્વની,	આઠે પહોર ઉદાસણ;	જંગલ. ૧
રૈજ પલગે રે પોઢતા,	મંદિર અરખામાંયણ;	
તેને નહિ તૃણ સાથેરો,	રહેતા તરતણ જાંયણ;	જંગલ. ૨
શાલ દુશાલા ઓઢતા,	ઝીણા જરકશી જમણ;	
તેણે રે રાખી કંથા ગોઢડી,	સહે શીર શીત ધામણ;	જંગલ. ૩
ભાવતાં ભોજન જમતા,	અનેક વિધિનાં અમણ;	
તે રે માગણુ લાગ્યા ટૂંકડા,	ભિક્ષા ભવન ભવનણ;	જંગલ ૪
હાંજી કહેતાં હજારો ઉઠતા,	ચાલતાં લશકર લાવણ;	
તે નર ચાલ્યા રે એકલા,	નહિં પેનર પાવણ;	જંગલ. ૫
રહો તો રાજ રસોઇ કરું,	જમતા જાઓ જોગીરાજણ;	
ખીર નિખાવું ક્ષણ એકમાં,	તે તો ભિક્ષાને કાજણ;	જંગલ. ૬
અદાર કારણુ ઉભો રહે,	એકની કરી આશણ;	
તે જોગી નહિં ભોગી જાણુવો,	અતે થાય છે વિનાશણ;	જંગલ. ૭
રાજ સાજ સુખ પરહરી,	જે જન લેશે રે જોગણ;	
તે ધન દારામાં નહિ ધસે,	રોગ સમ જાણે ભોગણ;	જંગલ. ૮
ધન્ય તે ત્યામ વૈરાગ્યને,	તણ તનડાની આશણ;	
કુળ રે તણને નિષ્કુળ થયા,	તેનું કુળ અવિનાશણ.	જંગલ. ૯

નિષ્કુલાનંદ.

—:ભરત:—

ભરત ઉંમરે પ્હોંચી, છોડી વૈભવ રાજ્યને,
 વનમાં ગંડગીતીરે આશ્રમ બાંધીને રહો,
 ઓંકારના રટનમાં દિન જાય ચાલ્યા,
 એકાગ્ર ચિત્તથી, બજે પરિબ્રહ્મ રાજ;
 આહાર કન્દકલનો કરતો સદાએ,
 એકાન્ત શાન્ત સ્થલમાં સુખથી વસે છે.
 હૈયું સહુ સદા પરે સમતા ધરે છે,
 જોના પ્રભાવથી વને ખીલતું રહે છે;
 એ યોગ તેજ તરુમાં ચળકી રહ્યું છે,
 તિર્યક ત્યાં અધિક હર્ષ મહીં ફરે છે.
 જટા પીળી શીર્ષે કૃશ અવયવો ઉપર રહી,
 દિસે છે મ્હોટી મધુર કુલના પુંજ સરખી;
 સમાધિવેલાએ જલશિકરથી સિકત બનતી,
 અને એ મોતીડાં વિખરી ખરતાં કેશ પરથી,
 વિજુતિના સ્પર્શે સુરખ દિસતાં આર્દ્રવિપુલ
 રહે ઘેરાયેલાં પ્રણવપ્રણયી દિવ્ય નયનો;
 મટી તેના તેજે કુદરત તણી સૌ વિષમતા,
 સુખે નેત્રો જોતાં સતત ગતિની બ્રહ્મ રચના.
 રે સંસારી ! નિમિષભર ઘું ફેંકજે દૃષ્ટિ અહીં,
 આ દૃષ્ટિનું અનુકરણ કેં રાખ સંસાર માંહી;
 ભોળા ! ત્હારી ધડમચલમાં શાન્ત થા શાન્ત થા કેં,
 સ્થિતિની ઘું ઉપર ચઢી જે ત્યાગની દૃષ્ટિ આહીં.
 આ ત્યાગીના નયન ફરીથી જોઇએ એકવાર,
 શું તેમાં ના સતત વહતી પ્રેમની એક ધાર ?

(૫૬)

હા ! તૈયારી સહુ અરપવા ત્યાગમાં એ નથી શું ?
બીજાનાં કેં દુઃખથી ગળા એ નેત્ર જાશે નહિ શું ?

તપસ્વીના આ તપમાં રહી છે,
મહા દયાની અતિ તીવ્ર રેખા;
કુલો લતા ને તર, મેઘ માંહી;
આનંદ પીતાં નયનો સદા છે.
પ્રભાત કાલે નભની સુનેરી,
સન્ધ્યા સમેની સરની લહેરી,
વાયુ તથા શીતલ મન્ધથી, એ
આભાર હૈયું રૂપિનું દ્રવે છે

સન્ધ્યાકાલે પ્રભાતે એ તપસ્વી નદીએ જતો,
સ્નાનાદિ ત્યાં કરી નિત્યે ટેલતો વનમાં હતો

નદી વહે છે ગિરિથી રમન્તી,
કુલો તથા ગીત હજાર ગાતી;
ગાયત્રીનો મંત્ર જપે નદીમાં
ઉભો રહીને ઋષિ એક દી ત્યાં.

ત્યાં ધુધુધુ ગિરિ નભ મહીં ગાજતો નાદ આવે,
મોળાં તેના પ્રતિધ્વનિ તથાં બેખડે આથડે છે;
વારિ કપ્પું, હમમમી ગયાં સૂંગ અદ્રિ તથાં, ને
ત્રાસે નહાસે વનચર બધાં કોઇ દુઃખ પડે છે.

સિંહ ધ્વનિથી જય મર્જનાથી
હરી મૂર્તિ કેં ઋષિ પાસ આવે;
ફલંગ મારી ઝરણું ફેરે છે,
તપસ્વી તે ચિત્ર ઉભો જીવે છે.

ત્યાં એક બાલ મૂઝ કો હજી ને અશક્ત
ફેદી જતાં ઝરણુ તે જલમાં પડ્યું ને

એ પૂરમાં તડપડી ધસાતું જોઇ
 લાગ્યું ઋષિહય એ અનુકમ્પવાને.
 ઉપયોગી થવા પ્રેરે તપસ્વી દિલને દયા,
 પડે છે વારિમાં તેથી યોગી તે મૃગ ગ્રીલવા.
 બલ કર મહીં આવ્યું પૂરને વીંઝવાને,
 મરીબ મૃગ બચાવા કાંઈ ચિન્તા દિલે છે
 ઋષિ પદ મહી તેનો ખેંચીને બહાર લાવ્યો,
 હરિષ્ઠ ઉગરવાથી કાંઈ આરામ આવ્યો.
 જરા મીંચાયેલા નયન મૃગનાં સુન્દર દિસે,
 અને તેના ભાવો ઋષિ તરફ કેવા મૃદુ દિસે,
 ઋષિનું હૈયું આ નિરખી શકતું ' તુ રસિકતા, -
 થતું જોઇ લેલું કુદરત તણી આ મધુરતા.
 પંખાબુંધ પાણી પાણું, ને આશ્રમે ઉચ્છ્રી મયો;
 તૃણાદિ ત્યાં દઇ તેને ફૂલું ઋષિએ કર્યું.
 રમે છે, કુદે છે, ઋષિચરણ ચાટે જીભ વડે,
 અને તે યોગીની મૃગપર અમીની નજર છે;
 ઉગી તેને શિરે ચળકતી રૂપાળી શીંગડીઓ,
 ઋષિની પીઠે એ કરતી ચળ નહાની કુમળીઓ.
 ઋષિની છાયા શું ફરતું દિન રાત્રિ ઋષિ કને,
 પિતા માતા બન્ધુ સહુ મૃગ ઋષિને સમજતું;
 ઋષિ તેને દેતો કુમળું તણું ને પર્થ્વ કુમળાં,
 અને બાંધે માલા કુસુમકલીની ડોક ઉપરે.

સ્નાનાદિ ક્રિયા કરીને ઋષિ એ
 આશ્રિય દેતો મૃગબાલને, તે
 “ તું જીવતું રહે, ” વદતો દયાળુ
 ચુખી લઇને હસતો દયાળુ

આભાર ભૂલી મૃગના ગયું' તું,
જેતાં ઋષિને દિલ રીઝતું' તું;
કે' જેલથી તે ઋષિને હસાવે,
ને એ મહાત્મા દિલને હસાવે.

દૂરે જતાં મૃગ વનમહીં યોગી જેએન થાતો,
ખોવાતું તો શ્રમ લઇ વને શોધવા દૂર જતો;
પીઠે તેને ઉચકી વળતો આશ્રમે હર્ષ ભેર,
સુખી તેને નિરખી વહંતા નેત્ર આનંદ રેલ.
અહોહો ! અદ્ય જીવેના પ્રેમમાં બલ છે બહુ !
ખેંચાતાં પ્રેમથી તે સૌ ખેંચી પ્રેમવતી શકે.
યોગી ચાલ્યો જપ તપ ભૂલી પ્રેમ ખેંચાણુ માંહીં,
ચાલ્યો ને તે અટકી, ન શકે આટલે દૂર આવી.
ધકકો દેતાં હૃદય પિંગળે આર્દ્રતાને અરે રે !
ખેંચે તેને હૃદય કુમળું કોણુ ઠેલી શકે છે ?
ભીનાં નેત્રે ઋષિ ધીમે ક્યારે ક્યારે કહી જતો,
“ દૂર થા ! દૂર થા ! રે બહાલા મૃગ બાલ તું ”
ખેંચે છે તે પ્રણયી દિલને ઠેલવું, હાથ ! શાને ?
ધકકો દેવા મૃદુ હૃદયને, યોગી ! તું કેમ ઇચ્છે !
તારા આવા નિયમ સધળા શુષ્ક લાગે મને તો,
મીઠી વૃત્તિ કુદરતી અરે ! બાળવા ઇચ્છતો કાં ?
બહાણું છે તો ક્યમ દૂર કરે ? નેત્રમાં કેમ અશ્રુ ?
ધકકો દેતાં પ્રણયી દિલને શ્રેય હું તો ન મારું;
આવાને શું તુજ હૃદયને ચાહતાં પાપ થાય ?
સ્વાર્થી તું છે પણ પ્રણયથી કાંઈ તહાઈ ન જાય.
સાક્ષી પુરે તુજ જિગર જે આંસુથી વાતને આ,
તેની સામે કઠિન બનીને થાય છે આગ્રહી કાં ?

પીવા તેને હૃદય ઝરણું ટેવ છે તેજ પાડી,
 ખીજે ક્યાં જમ હૃદયની પામશે લ્હાણુ આવી ?
 એતો ત્હારાં સમિધ કુલને સ્પર્શતાં એ ડરે છે,
 તું ખીજે તો મૃદુ મૃદુ થઇ ગેલ કેવાં કરે છે,
 તું રીઝે તો તુજ તરફ એ હાંસથી દોડી આવે,
 એ નેત્રો શાં તુજ જિગરથી વાત છાની કરે છે.
 કિન્તુ યોગી ! તુજ ફરજ તું કંઇ જુદીજ માને.
 આ પ્રીતિ કે તુજ હૃદયને માર્ગ જુદોજ બતાવે.
 હું સંસારી નવ કહી શકું યોગ્ય આવા નહિ આ,
 ત્હોયે આવી તુજ મગજની શુષ્ક રીતિ રૂચે ના.
 રાગ ને ત્યાગની વચ્ચે હૈયુ એ ઝુલતું હતું,
 એક દી યોગી ઉરે આ ઉદ્દગારો નિકળે કંઈ—

“ કંઈ દુઃખે છે ! દુઃખતો જણાય છે !

“ કહીં દુઃખે શું ? પણ ના કળાય તે.

“ મને રૂચે આ મૃગ છોડવું નહિ,

“ કહીંય આસક્ત થવું રૂચે નહિ,

“ બહાંડ આજુ નિજ માનનાર જે

“ અને ન વ્યક્તિ કહિ પાળનાર તે;

“ ન ન્યન હોઇ નવ કેા વિશેષ વા,

“ ન દ્રષ્ટિએ ઉર્મિ ચડે પડે ન વા.

“ ન ઓટ તેને ભરતી નહિ હશે,

“ તળાવ જેવો ઉદ્ધિ રહે ભલે;

“ દયા ભલે કેં ઉપયોગની થતી;

“ દયાથી આસક્ત થવું ધટે નહિ,

“ બચાવ્યું મેં ભલે તેને, હવે છો ફૂલું ફરે,

“ પડે જો સિંહપંજે તો નિર્ભયું તે ભલે બને.

“ ચાલે સૌ પર જેમ ચક્ર ફરતું નિર્માણતું સૃષ્ટિએ,
 “ તેવું તો મૃગ ઉપરે સુખથી છે. એ ચક્ર ચાલે હવે;
 “ રોકાશે મુજથી નહિ, ક્યમ પછી ચિન્તા નકામી ધર ?
 “ જે મહાર, જમતું અને સહુ તણું તે છે. અને તે તણું.
 “ ફર સુખથી હવે તું શોધીને કોઇ ટોળું,
 ફરી કદિ પશુ મહારા આશ્રમે આવવું ના;
 “ જપતપ કરનારો પાળશે આ તને ના.
 “ અરર ! પશુ સુખે તું છોડશે કેમ સ્નેહ ? ”
 ઋષિ ! ત્હારી સ્થિતિ જોઇ આવે છે મુજને દયા;
 આવશે બહાલથી તેને પંપાળીશ હવે ન શું ?

નેત્રો રમે આ ઘુજ વાદળાથી,
 કીડા ગમે છે કંઈ માછલીની;
 સન્ધ્યા સમે કૈ વધુ હર્ષ આવે,
 તો કેમ ત્હારું મૃગલું ત્યજે છે ?
 રમાડ તેને પશુ લુપ્ત ના થજે,
 ઋષિ ! ન એ શું ઘુજથી બની શકે ?
 દયા બલે છે ઉપયોગની થતી,
 દયા બતાવે હજુ ઉચ્ચ માર્ગ કૈ.

પડે જો સિંહ પંજે તો નિર્માણું તે બલે બને;
 રડજે તું નહિ ત્યારે, કિન્તુ હાલ રમાડજે.
 છોડી દેવા રસ મધુર સૌ સાધ્ય લાગે તને જો,
 તો ના જ્ઞાની પ્રજ્ઞથી બનતાં સાચવે ત્યાગ ત્હારો ?
 હું સંસારી મુજ હૃદય આ ખીલતાં હર્ષ પામું;
 તું યોગીને ઘુજ હૃદયને બાળવું યોગ્ય લાગ્યું !
 સુખ અનુભવનારો કિન્તુ આંસુય પાડે,
 જરૂર સ્થિર નહિ તે કમ્પતો તાર ચાલે,

રૂઢન સ્થિર નહિ ત્યજતું હાસ્યના ત્યાગ પહેલાં,
 કડુ નકી કડુ લાગે સ્વાદતું ભાન ચાતાં.
 અને તે કેમ કોઠથી ચાહવું ને ન ચાહવું ?
 અને તો તું ભલે તેને છોડી દેજે રમાડવું.
 વણા કે દહાડા ને મૃગ પ્રિય હજી છે ઋષિ દિલે,
 વહેશે કે દહાડા, મૃગ પ્રિય રહેશે ઋષિ દિલે;
 અહાહા ! બન્ધાયો જગત ત્યજનારો મૃગ મહીં.
 અરે ! છૂટ્યો શંસો સમજાવ્યું છતાં એ કહિ નહિ !
 ધીમે ધીમે શરીરપર એ મૃત્યુના હસ્ત લાગ્યા,
 કિન્તુ ઓછી નવ થમ અરે ! બન્ધની કાંધ પીડા;
 પમ્પાળે છે શિથિલ કરથી યોગી તેતું કુરંગ,
 નિત્યે નિત્યે વધુ વધુ હજી યોગમાં થાય ભંગ.
 જટાથી ટેકવી માથું સૂતો છે ઋષિ એકદી,
 મૃત્યુથી તૂટતી નાહી જોરથી ઝબકી રહી,

પાસે ઉભું છે દુખીઈ કુરંગ,
 શું થાય છે તે સમજ્યું હતું તે:
 ચાટી ઋષિના કરને કપાલ,
 ને નેત્ર નેત્રે મળી દર્દ રાતાં.

ભીના હતા ગાલ ઋષિ તણા એ,
 અશ્વ હતું એક તહીં રહેલું;
 બોલ્યો ઋષિ, “ રે ! મુજ બાલ બાપુ !
 “ આ આશ્રમે હા ક્યમ જીવશે તું ?
 “ તું એકલાની સ્થિતિ શું ? અરે રે !
 “ ટાણું હવે શોધીશ ક્યાં નવું તું ?
 “ રે ! શું થશે મૃત્યુ અકાલ તહાં ? ”
 પંચત્વ પામ્યો વહી આમ યોગી.

(૬૨)

કથા એવું કહે છે કે જન્મશે મૃગ એ ત્રણિ !
વાંછના જે રહી તે તે પુરી સૌ કરવી પડે.

કલાપી.

સાહસ.

[આ કાવ્ય કવિ નર્મદાશંકરે લખ્યું છે અને તે ટુંકમાં
એમના જીવન પર્યંતની કાર્ય પદ્ધતિનો ખ્યાલ આપે છે. સ્વદેશનો
સુધારો કરવા તે “ યાહોમ કરીને ઝુકી પડતા. ”

[લાવણી]

સહુ ચલે જીતવા જંગ ખુગલે વાગે,
યાહોમ કરીને પડો ફતેહ છે આગે. ટેક.
કેટલાંક કરમો વિષે, ઢીલ નવ ચાલે,
શંકા ભય તો બહુ રોજ, હામને ખાગે;
હજી સમય નથી આવીઓ, કહી દીન ગાગે,
જન ખડાનુ કરે નવ સરે, અર્થ કેા હાગે
જંપલાવવાથી સિદ્ધિ જોઇ બળ લાગે,

યાહોમ. સહુ ચ. યાહોમ. ૧.

સાહસે કર્યો પરશુએ પુરો અર્જુનને,
તે પરશુરામ પરસિદ્ધ રહ્યો નિજ વચને
સાહસે ઈંદ્રજિત શર, હણ્યો લક્ષ્મણે,
સાહસે વીર વિક્રમ, જગત સહુ ભણે;
ચમ્પ ગદ્દ જંગમાં મદ્દ હક્ક નિજ માંગે,

યાહોમ. સહુચ. યાહોમ. ૨.

(૬૩)

સાહસે કાલંબસ ગયો નવી દુનીઆમાં,
સાહસે નેપોલિયન બિડયો, યુરપ આખામાં;
સાહસે દ્યુથર તે થયો, પોપની સામાં,
સાહસે રકાટે દેવુંરે, વાળ્યું જોતામાં;
સાહસે સિકંદર નામ, અમર સહુ જાગે

યાહોમ. સહુચ. યાહોમ૦ ૩.

સાહસે ગાંતિના ખંધ, કાપી ઝટ નાખો,
સાહસે જાઓ પરદેશ, બ્હીક નવ રાખો;
સાહસે કરો વેપાર, જમે સહુ લાવો,
સાહસે તજ પાખંડ, બહારસ ચાખો;
સાહસે નર્મદા દેશ, દુઃખ સહુ ભાગો.

યાહોમ. સહુચ. યાહોમ૦ ૪

નર્મદાશંકર.

ધીરે ધીરે સુધારાનો સાર.

[આ કાવ્ય દલપતરામે લખ્યું છે અને તે કવીશ્વર દલપતરામની કાર્ય પદ્ધતિનો ખ્યાલ આપે છે. તેમના સમકાલિન કવિ નર્મદની માફક યાહોમ કરીને ઝુકવાની પદ્ધતિને પસંદ કરતા નહોતા.]

પદ.

સજ્જન સંભળાવજોરે, ધીરે ધીરે સુધારાનો સાર;
સજ્જન રનેહ સહિત સંભળાવજો. ૧૬.

છોટી અકલવાળા આગળે, મુખે ન વહીએ મેટી વાત;
પાશેર ફેરા પાત્રમાં, કેમ શેર સમાશે સાત.

સજ્જન. ૧

- લાખો કીડીપર લાડવો, આખો મેલીએ તો મરી જાય;
બૂકો કરી બભરાવીએ, તો તે ખાસી રીતથી ખાય. સંજ્ઞન. ૨
- માંકડાં લઇને માનવી, એઠો નાવમાં દઇને નર;
બડકાવે તો તે અભાગિયાં, પડે કુદી પાણીને પૂર. સંજ્ઞન. ૩
- જે સમજે જેવી રીતથી, તેને પણ સમજાવીયે તેમ;
એ'રો તો સમજે સાનમાં, ત્યારે કરીએ લંવારો કેમ. સંજ્ઞન. ૪
- બાળક આગળ બોલીએ, ત્યારે બનીએ બાળકરૂપ;
જૂ ખાંડ તાતા બાખીએ, બલે હોઇએ બણેલા ભૂપ. સંજ્ઞન. ૫
- પલક ટકે નહિ પેટમાં, જે ખાય મિલાડી ખીર;
ખામુખા શીદ ખવરાવીએ, તે વિચારેને મારા વીર. સંજ્ઞન. ૬
- જંગલ કેરાં જનવરો, આપે પાળવા કરીએ જે આશ;
એવું આદરીએ કે આપણી, પાસે વસે કરી વિશાસ. સંજ્ઞન. ૭
- ધીરે ધીરે નિલ ધીરવી, એને અઠલ શિખવીએ અનેક;
હળીમળી હેત વધારીએ, પણ છુટા ન પડીએ છેક. સંજ્ઞન. ૮
- નિશાળીઆને ગમે નહિ, આપે શિક્ષક જે એવું જ્ઞાન;
નાસીને જાય નિશાળીઆ, મળે શિક્ષકને કેવું માન. સંજ્ઞન. ૯
- છણુછણુતે તેલ છાંટી, લઇને નિર્મળ ઠંડું જે નીર;
સળગી ઉઠે એ તો સામડું, વળી સામાનું બાળે સરીર. સંજ્ઞન. ૧૦
- સંજ્ઞનને મન યુદ્ધ છે, પણ વિશ્વ વિરૂદ્ધ વિચાર;
ખાડું જનમાં નહિ બોલીએ, જેથી ઉપજે ઉપાધિ અપાર. સંજ્ઞન. ૧૧
- સંસારિજનને સુધારશો, રૂડી રાખીને એવી જે રીત;
દલપતરામના દેવની, તમે પામશો પૂરી પ્રીત. સંજ્ઞન. ૧૨

દલપતરામ,

મ્હોડે બકેથી શું થયું ?

- મ્હોડે બકેથી શું થયું, બોલ્યું બળવ્યું તે ખરું, ટેક.
 ઉપદેશ બીજાને કર્યો, પોતે ન સીધો તે ધર્યો;
 કવિ બહાનું ને પાછો કર્યો, મ્હોડે બકેથી શું થયું ૧.
 ઉસકેરવા સંધે ભમ્યો, ધરણી ઉપર બહુ ધમધમ્યો.;
 સુણી શંખ પોતે કમકમ્યો, મ્હોડે બકેથી શું થયું. ૨.
 ખૂબ મેઘપેરે ગડગડ્યો, ઉમંગથી ઘોડે મ્હડ્યો,
 રણ જોઇને લથડી પડ્યો, મ્હોડે બકેથી શું થયું. ૩
 મરતાં સુધી ખસવું નથી, પતરાજને કેહે કથી;
 થઇ હાર કે નહાસે મથી, મ્હોડે બકેથી શું થયું. ૪.
 બાણી ટેકિ ચા તું નર્મદા, અપમાન ચાએ નહિં કદા;
 જરા લેઇ રેહ સુખી સદા, બોલ્યું બળવ્યું તે ખરું. ૫.

નર્મદાશંકર.

રૂલ વીણુ સખે !

કુલ વીણુ સખે ! કુલ વીણુ સખે !
 હજી તો કુટુંબ પ્રભાત સખે !
 અધુના કળા જે વીકસી રહી છે,
 ધરી જે ધરીમાં મરતી દિસશે !
 સુમહોજવલ આ કિરણો રવિનાં,
 પ્રસરે હજી તો નહિ ધુમ્મટમાં.

ન વિલમ્બ ધટે

કંઈ કાલ જતે,

રવિ એ પણ અસ્ત થવા લાગશે;

નમતાં શિર સૌ કુસુમો કરશે,

પછી ગન્ધ પરાગ નહિ મળશે !
 ફૂલ વીણુ, સખે ! ફૂલ વીણુ સખે !
 હજી તો ડુટતુંજ પ્રભાત સખે
 નકી ઉત્તમ અગ્નિમ કાલ, સખે !
 ભર યૌવન આ હજી રક્ત, સખે !
 ગતિ કાલની ચોક્કસ નહોય, સખે !
 ભરતી પછી ઝોટજ તહોય, સખે !

ફૂલ વીણુ સખે !

તક જાય, સખે !

ઢળતી થઇ તો ઢળતીજ થશે,
 રજની મહીં ચન્દ્ર ઉગે ન ઉગે;

હજી દિવસ છે.

ફૂલડાં લઇ લે.

ફરી લે, રમી લે. હસી લે, તું સખે !

મૃગલાં રમતાં,

તરૂંઓ લડતાં,

વિહંગો ઉડતાં.

કલીએ કલીએ બમરો બમતા;
 ઝરણું પ્રતિ હર્ષ બર્ષુ ફૂદતું.
 ઉગતો રવિ જોઇ ન થું હસતું ?
 પછી કેમ વિમાસી રહો તું સખે !
 ફૂલ વીણુ સખે ! ફૂલ વીણુ સખે !
 હજી તો ડુટતુંજ પ્રભાત, સખે !

કલાપી.

સોરઠ દેશ.

[અંગ્રેજ રાજ્યની સ્થાપનાના સમયમાં આવેલા ધણા ખાન-દાન કુટુંબના અને પરીપકારી અંગ્રેજ અમલદારોમાંના સર અલેકઝાન્ડર કિન્ડોક ફોર્બસ સાહેબ એક હતા. ગુજરાતી ભાષાના ઉદ્ધાર માટે અને ગુજરાતી ઇતિહાસના સંશોધન માટે પોતાના આત્મભોગથી તેમણે ઘણા સફળ પ્રયત્ન કર્યા હતા. ભાટ ચારણો પાસે હકીકત મેળવી તેને વ્યવસ્થિત કરી ‘રાસ માળા’ નામનું પુસ્તક તેમણે અંગ્રેજીમાં રચ્યું છે તેમાંથી આ તેમજ ખીખ કેટલાક લેખ લેવામાં આવ્યા છે. આ પુસ્તકનું ગુજરાતી ભાષાંતર સ્વર્ગસ્થ દિ. આ. રણુ-છોડભાઈ ઉદયરામે કર્યું છે. રણુછોડભાઈએ ગુજરાતી સાહિત્યની ઠીક સેવા બજાવી છે. ‘લલિતા દુઃખદર્શક નાટક’ તેમણે લખ્યું હતું અને તે ગુજરાતી ભાષાનું પહેલું નાટક છે.]

સોરઠ દેશ હિન્દુઓનો મૂળથી માનીતો છે; તે તેમને મન આ પૃથ્વી ઉપરનું સ્વર્ગ છે. તે સ્વચ્છ નદીઓની ભૂમિ છે. ત્યાં ઉત્તમ જાતિના ઘોડા નીપજે છે, અને ત્યાંની સ્ત્રીઓ સુંદર છે. વળી વિશેષમાં તે પવિત્ર ક્ષેત્ર છે. જૈન લોકોના આદિનાથ અરિષ્ટ મુનિનો આશ્રમ તેમાં છે. હિન્દુઓના મહાદેવ અને શ્રીકૃષ્ણનું રહેઠાણ પણ ત્યાં છે. તિર્થંકરને માનનારા જૈન લોકો યાત્રા કરવા સારૂ પોતાનું મન ગિરનાર અને શેત્રુંજ્યના પવિત્ર પર્વતો બહુ દોડાવે છે; વિષ્ણુનો સેવક ગોપીચંદ્ર તીલક કપાળે કરતી વેળાએ નિત્ય સવારમાં સોરઠ વિષેનો વિચાર કરે છે; શિવનો ભક્ત જયવંત શંકરના ગુણનાદ શંખનાદથી કરે છે, તેમજ રણપુત અને ચારણ રાખેંગારના પરાક્રમનાં વખાણ કરે છે, અથવા રણકદેવીના માઠા ભાગ્યનો શોક કરે છે, અથવા તેા સાંજની વેળાએ ગામના એક ઝાડ નીચે બેસીને હુકકો

ગગડાવતાં કોઈ ભટકતો પરદેશી બીજા દેશની વાતો કરે છે ત્યારે તે નીચે લખેલી કવિતા ગાય છે:—

શ્લોક—સૌરાષ્ટ્રે પંચરત્નાની નદી નારી તુરંગમઃ ।

ચતુર્થ સોમનાથઞ્ચ પંચમં હરિ દર્શનમ્ ॥

પંચ રત્ન સોરઠ વિષે, અથ્થ, નદી ને નાર

સોમનાથ ચોથા વસે, વળી હરિનો ઠાર.

મુસલમાન પણ સોરઠનાં વખાણ કરવાને થોડા આતુર નથી. મિરાતે સિકંદરીમાં લખે છે, કે “ માળવા, આનંદેશ અને ગુજરાત ને અતિ ફળદ્રુપ છે તેમાં ને ને મુખ્ય વાત નિપજે છે તે સર્વ એકદમ એક દેશ જે દ્રષ્ટિએ પડે એવા હેતુથી આ દેશ પસંદ કરવામાં આવ્યો હોય એમ લાગે છે. વળી એ પ્રાંતોની ધરતીમાંથી થતા લાભ એ દેશની ધરતીમાંથી થાય છે એટલુંજ નહિ પણ તે સાથે એ દેશમાં બંદરો છે તેથી ત્યાંના વ્યાપારીઓ દ્રવ્ય મેળવે છે અને માંહેલા પ્રાંતોમાં મોજશોખને સાર વસ્તુઓ પૂરી પાડવામાં આવે છે, એવા લાભ આપવાનું અભિમાન ત્રણે દેશોથી કરી શકવાનું નથી.”

રાસમાળા.

નર્મદાશંકર અને દલપતરામ.

[નર્મ કવિતાની પ્રસ્તાવના ગુજરાતી સાહિત્યમાં સમર્થ ટીકાકાર તરીકે પ્રખ્યાતિ પામેલા સાક્ષર શ્રી નવલરામ લક્ષ્મીરામે લખી છે તેમાંથી આ ભાગ લીધો છે. વિવેચક તરીકેની તેમની શક્તિનો ખ્યાલ કરવા માટે તથા વિવેચન કેવી રીતે કરાય તે શીખવા માટે અભ્યાસીઓએ “ નવલ ત્રંચાવલિ ” ભાગ ૨ જોવાની જરૂર છે.]

એ તો ક્યારનું સર્વાનુમતે સિદ્ધ થઇ ચૂક્યું છે કે, આ જમાનાના કવિ તો બે જ-નર્મદાશંકર ને દલપતરામ-આ સમે કવિના કરનારા તો જોઇએ તેટલા છે, અને તેમાં થોડાક સારા કવિ પણ છે. પરંતુ જ્યાં કવિ શબ્દનું ઉચ્ચારણ કર્યું ત્યાં પ્રથમ પ્રતીતિ સર્વે ગુજરાતીના મનમાં આ બેમાંના જ કોઇ એકની થાય છે. ગુજરાતના આ છોડાથી પેલા છોડા સુધી અને બાળ કે યુવાથી વૃદ્ધ પર્યંત સર્વેને જાણીતા એવા તો આ જમાનાના કવિ એજ બે છે. એ બંનેની પ્રસિદ્ધિમાં ફેર હશે, બંનેની પરસ્પર ગણનામાં મતભેદ છે અને વખતે એકથી મોહિત જનો બીજાને દોષ પાત્ર જ ઠેરવવા મથતા હશે, તો પણ નિષ્પક્ષપાત ગંભીર બુદ્ધિને તો એ બંને આ જમાનાની કાવ્ય મુર્તિના પ્રતિબિંબ રૂપે સમાન જ પ્રકાશતા માલમ પડે છે. દેશ કાળથી પર એવી જે સામાન્ય કવિરૂપ ગણુના, તે તો એ બંનેની હવે પછીના જમાનામાં યર્થાથપણે થાય; પરંતુ જો એ બંનેની શૈલીનું કંઇ પૃથક્કણે સ્વરૂપ જાણ્યું હોય, તો મિથ્યા બેંચા બેંચ કોઇને રહે નહિ.

દલપતરામની કવિતા શાંત બુદ્ધિની વ્યવહારમાં કુશળ, ચતુરાઈની ભરી અને સભારંજની છે. એ નવે રસમાં પ્રસંગોપાત વિચરે છે, પણ તે શાંતિ અને વિવેકની સાથે, વ્યવહારની મર્યાદા એજ આ

કવિતામાં રસના સંભવાસંભવની મર્યાદા છે. કોઇ પણ રસની મરતી, એ આ કવિને મન ગાંડાઇ છે, સંસારનું શાંત્યુદ્ધિથી અવલોકન કરવું અને વ્યવહારપયોગી બોધ લેવો, એ દલપત શૈલીને સૌથી વધારે રુચિકર છે. એ શૈલી જાતે દર્દથી સુક્ત હોવાને લીધે બે ઘડી નવ-રાશની વેળાએ વિનોદ કરવો, એમાંજ મોટું સુખ માણે છે. ઠાઉકું હાસ્ય (Humour) મર્મીળાં કટાક્ષ (Wit), વાણીની મીઠાશ રચનામાં વિવિધ પ્રકારનું ચાતુર્ય, એ વડે દલપત શૈલીનાં શાંત ને સુખોદક વર્ણનો અગ્રગણી રહ્યાં છે. દલપતરામની સદા ચોટ સભાનાં મનરંજન કરવા ઉપર જ રહેલી હોય છે, અને તેમાં તે બરાબર ક્તોહ પામે છે. કેમકે શ્રોતાના મનમાં ઉતરીને તેને કેમ લાગે છે, તે બોવાની શક્તિ આ કવિતામાં છે.

નર્મદ શૈલીનું સ્વરૂપ તથા ઉદ્દેશ આથી ઉલટાં જ છે. એ સભાને રંજન કરવા નહિ; પણ પોતાના અંતરનો ઉભરો બહાર કાઢવા જ કવિતા કરે છે. કવન વેળા દલપતરામની સમક્ષ જેમ શ્રોતાની સુર્તિ આવીને ઉભી રહે છે અને તે તરફ જોઈ જોઈને જ એ પોતાની શૈલીનો ઘાટ ઘડે છે; તેમ અહિંયા કવિતા કરવાને સમે અસુક લાગણી કવિની રજરગમાં વ્યાપી રહે છે, અને તે જેમ ગ્રેરે છે, તેમ જ એ ઉદ્ભાર કરે છે. નર્મદની લાગણી કવચિત જ વિનોદી, પણ બહુધા તો ગંભીર અને આતુર એટલે દર્દથી ઉછળતી હોય છે. એ કારણથી નર્મદ શૈલી હંમેશા પોતાના જ તાનમાં મસ્ત રહે છે. વખતે મદોન્મત થઇ ભાષા તથા વ્યવહારનાં બંધનો પણ એ તોડી નાંખે છે. શાંતવૃત્તિમાં પણ નર્મદની કાવ્ય દેવી વ્યવહારના પટને ભેદી શાસ્ત્રિય કે કાલ્પનિક પ્રદેશમાં જ ભ્રમણ કરવાનું પસંદ કરે છે. નર્મદ શૈલીમાં સ્વભાવ તથા શાસ્ત્રનું બળ ધણું પણ ચાતુર્યનું થોડું જ દીકામાં આવે છે.

પ્રાકૃત કવિઓ કવિતાના અંગમાં રસને ચાતુર્ય એવાં બે વાનાં જુદાં ગણાવતા આવ્યા છે. કોઇ પૂછશે કે ચાતુર્ય તે ભૂદ્ અંગ કેમ

સંભવે ? રસ વિનાની તે કવિતા જ કેમ કહેવાય ? અમારી સમજમાં એનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે. આ ઠેકાણે રસ શબ્દનો અર્થ ‘ રસાત્મકં વાક્યં કાવ્યં ’ એ સિદ્ધાંતમાં જેટલા બાહ્યત્વથી થાય છે તેમ કરવો નહિ, પણ એમાં ગંભીર મસ્ત રસ છે તેટલાજ ગણવા, અને હાસ્યાદિક લલિત રસોને અથવા રસનાં લલિત રૂપોને આતુર્યના પેટામાં મૂકવા; કવન વેળા કવિના ચિત્તની સ્વસ્થતા, પદ બંધ કળાનું પરિપૂર્ણ કૌશલ્ય અને શ્રોતાને રંજન કરવાની વૃત્તિ તથા શક્તિ, એ આતુર્ય શૈલીની કવિતાનાં મુખ્ય લક્ષણ છે. આતુર્ય શૈલી રાજદરબાર તથા સભાઓમાં બહુ પોષાય છે અને તેથી અમે તેને અહિં આ સમારંજની કહી છે.

છેવટે દુકમાં એક જ શબ્દમાં કહીએ, તે દલપતરામની શૈલી સમારંજની, અને નર્મદાશંકરની તે મસ્ત. આ શૈલીઓ પરસ્પર અપ્રમેય (incommensurable) એટલે એક બીજા સાથે માર્પી શકાય એવી જ નથી તે પોતાને સ્થળે જ ઉત્તમ છે. દેશ સુધારણાના વિષયમાં આ પૃથક્પૃથક્ શૈલીઓ આ બે કવિઓએ વાપરી છે, અને તેમનું ફળ જુદે જુદે રૂપે પણ એક જાતનું અને સમાન જ થયું. દલપતરામે હસાવી રમાડી ધીમે ધીમે લોકને વહેમે ઉપર અનાદર કરાવ્યો; અને નર્મદાશંકરે “ યાહોમ કરીને પડો ” એવી મસ્ત વાણીથી તેમને તે છોડવા પ્રવર્તમાન કર્યા. આ બંનેની કવિતાનો કેટલોક ભાગ ગુજરાતી ભાષામાં અપૂર્વ અને લાંબા વખત સુધી રહે એવો છે.

નવલરામ.

કાવ્ય પરીક્ષા

કાવ્ય પરીક્ષામાં તો અમારૂં માપ કંચુ જ રહે છે. એ કદાપિ કેટલાએકને પસંદ નહિ પડતું હોય, પણ કવિતા એવો ઉચો વિષય છે કે તેમાં નાદાન છોકરાં કલકલાણુ કરવા આવે તો તેને ધમધાવી કહાડવાં એજ ઉત્તમ માર્ગ છે. કવિતા કરવી એ સાક્ષર-નાની પરિસીમા છે, પણ હાલ તો કાંઈ ન આવડે તે કવિતા કરવાને તો હું લાયક છું એમ પોતાના મનથી સમજે છે. ઈંગ્રેજી, સંસ્કૃત, ગ્રંથ કે પોતાની જ ભાષા બરાબર બણતા નથી, અને કવિના શું તે સ્વપ્નામાં પણ બણતા નથી એવા નાદાનો નિશાળ છાંડી કવિ થવા જ દોડે છે. એક પદ પુરૂં પાંસડું જોડી શકતા નથી એક પદમાં ભરવા જોટલો પણ જેના મનમાં વિચાર નથી, જેનામાં પાઠકાના વિચાર પણ પારખીને લેવાની શક્તિ નથી, અંધારામાં મુઠી ભરી જે ચોરી લાવે છે તો તેને પોતાની ભાષામાં મુકતાં પણ આવડતું નથી, અને પ્રાસ તથા તાલ તો જેને કાળ સરખાં લાગે છે, તે છોકરાં કવિતા કરવાને વલખાં મારે એ બહુ જ હસામણું છે, અને જે તેના દુર-ભિમાનથી કંટાળો ન આવતો હોત તો બેશક તે બિચારાં ઉપર બહુ જ દયા આવત. જે કોઈ નર્મદાશંકરમાંથી “અરેરે ને હાય હાય” શીખી લાવ્યો હોય છે તો તો તે એમ જ બણે છે કે મેં રસનો દરીઓ જ ઉથલાવી નાંખ્યો, અને દલપતરામની વર્ણ સગાઈ આણી શકે છે તે તો તેનો સગો થઈને જ ફરે છે. આવી કવિતાને તે તિરસ્કાર શિવાય બીજું શું કરી શકાય ? આવી કવિતાથી બધા લોકો હાલ કંટાળી ગયા છે, અને કવિતા શબ્દ જ કેવળ અપમાન પામે છે.

નવલરામ.

નવલરામની જીવનકથા.

પ્રિય વાંચનાર ! નર્મદની જીવન કથા લખનારની આ જીવન-કથા લખાઈ અને થઈ પણ રહી. નવલરામ કોઈ રાજા ન હતા, એમણે કંઈ રણક્ષેત્રમાં યુદ્ધ નથી કર્યું, શાસ્ત્રના શોધ નથી કર્યા, ગ્રંથકાર રૂપે યુરોપમાં પ્રસિદ્ધિ નથી મેળવી, લક્ષાધિપતિ ન હતા, ઇંગ્લેન્ડ સરકારના રાજ્યના કોઈ મોટા જજ ન હતા. દેશી રાજ્યના દીવાન ન હતા, સી. એસ. આઈ. ન હતા, અને સભાઓ ધ્રુજવનાર ન હતા.

જો આવાઓની જીવન કથા વગર બીજાની કથાને તું કુથલી ગણતો હશે, તો આ વાંચી નિરાશ થશે. તું પુછીશ કે ત્યારે આ જીવનકથા કોની છે, નવલરામે શું કર્યું આ કથામાં શો ચમત્કાર છે, અને આ કથા શા વાસ્તે લખી? વાંચનાર, જો તું મોટાં માણસનાં જીવન સાંભળતાં જ તૃપ્ત થતો હોય તો સરત રાખજો કે મોટાને માથે પણ મોટા છે અને નાના હોય તે પોતાનાથી વધારે નાના આગળ તો મોટા છે; આટલો મોટો સ્પર્ધ પણ જ્યારે આકાશમાં એક બિન્દુ જેવો છે, ત્યારે બિન્દુ જેવા આપણા ઘરના દીવા રાત્રે શા મોટા ?

“ મોટા નાના વધુ મોટામાં,

તો નાનાં પણ મોટાં

“ વ્યોમ દીપ રવિ નભ બિન્દુ,

તો ઘર દીવડાં નહિ મોટા ”

આપણું ગુજરાત જો, આપણા ગુજરાતીઓ જો, આપણા ગ્રંથકારો જો, અને તને એમ લાગતું હશે કે આપણે આપણા પ્રમાણમાં નવલરામ પણ હીક હતા? નવલરામ જીવ્યા એટલા સમયમાં નવલરામનું કર્યું બીજા કેને કર્યું છે? એના જીવન કપરથી બોધ અને

દષ્ટાંત લેનાર નીકળશે તો કેટલો લાભ થશે ? એના જીવનના પાનાં તારી પાસે છે, તે ઉપરથી વિચારજો કે એમાંથી બોધને દૃષ્ટાંત લેવાનું કેટલું જરૂર છે. જુના હોલકરે વિષે કહેવાનું કે તેમનું રાજ્ય તેમના ઘોડાના પલાણ ઉપર હતું. તેમજ નવલરામનું જીવન તેમના મગજમાં અને હૃદયમાં હતું. વાંચવું, વિચારવું, અને લખવું; એ ત્રણ ક્રિયાઓ, સમુદ્રમાં નિરંતર પાણી ઉછળે છે એમ, તેમના જીવનમાં ઉછળતી હતી. વેદાંતના સંપ્રદાય પ્રમાણે વેદાંત તેઓ ભણ્યા ન હતા, પણ તેમના ગજ પ્રમાણે-બુદ્ધિ પ્રમાણે-જે વેદાંત સમજતા હતા (તેને આપણે વેદાંત કહીએ કે ન કહીએ તો પણ) તે એમને શુદ્ધ રાખવાને સમર્થ હતું, એમનું મરણ. એના જેવું મરણ પામવાનો બીજાએને અભિલાષા કરાવે એવું સુંદર હતું. ઇશ્વર અને બ્રહ્મ ઉભયનું સ્વરૂપ સ્વીકારતા; ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરતા; છતાં આત્મા, ઇશ્વર અને બ્રહ્મનું ઐક્ય માનતા-આત્મનું છતાં પ્રવૃત્તિના ઉપાસક હતા, અને એ પ્રવૃત્તિ પરમાર્થ-આદેશના કલ્યાણને અર્થ-રાખતા. કેટલાક ચતુર્થાશ્રમની નિવૃત્તિને મોટી ગણે છે, પણ ગૃહસ્થાશ્રમ એ આશ્રમનો આધાર છે; જુના વર્ણાશ્રમના પ્રધ્વંસના આ યુગમાં ચાર આશ્રમ નથી પણ પ્રવૃત્તિ એજ એક આશ્રમ છે. ખીજા સર્વ આશ્રમોનાં નામરૂપ એમાંથી ધરી કહાડવાં જોઈએ. શુન્નરાતના વિદ્વાના પેટ ભરવાનો ધંધો કરી સંતોષ માને, શાસ્ત્રને માને નહિ અને અંગ્રેજી પુસ્તક ખરીદે નહિ-તો વાંચે ક્યાંથી ? વાંચે નહિ તો લખે ક્યાંથી ?-એ સઉ કરતાં નવલરામના અહોનિશ નિરંતર મરણપર્યંત કરેલો ઉદ્યમ રમ્ય અને સફળ નથી હાલ તો પ્રવૃત્તિ-ઉદ્યોગ-એજ ધર્મ છે એમ આખું યુરોપ માને છે, તે નહિ માનનાર દેશમાં ગૃહસ્થાશ્રમનું સત્ત્વ ઉચ્છેદન પામશે, અને ગૃહસ્થાશ્રમ સાથે સર્વ આશ્રમ નિરાધાર થશે માટે જ પ્રવૃત્તિ આ યુગનો આશ્રમ છે; માનશે તેનો પણ એ અને નહિ માને તેનો પણ એ જ આશ્રમ છે. સુધ્ધ રહિયે તોયે શરીરમાં લોહી ફરે છે અને

(૭૫)

અલંત બેસી રહિયે તોયે સતતગતિમતી પૃથ્વી અહોનિશ હઝરેઃ
ગાઉ દોડ્યાં કરે છે તેની સાથે આપણે મરજી હોય કે ન હોય તોયે
ધસડાધએ છિયે; તે જ પ્રમાણે એ પ્રવૃત્તિના યુગમાં-પરરાજ્યમાં-
પ્રવૃત્તિ જ આશ્રમ છે, અને શાણા માણસોએ પ્રવૃત્તિમાં પ્રવાહપાત
રાખી તેમાં વેઠિયાવાડ ન કરતાં માત્ર મનને નિવૃત્ત રાખવું-એ પ્રવૃત્તિ,
એ ઉદ્યોગ, આ સમાનો ધર્મ છે, અને તે ધર્મથી પણ મોક્ષ કહેનારે
કહ્યો છે જ.

નવલરામે આ યુગનો આશ્રમ પાળ્યો છે; તે જ્ઞાની હો કે ન
હો. પણ એના નિષ્કલંક જીવનમાં પ્રથમથી છેલ્લે સુધી અહોનિશ
ઉદ્યોગ-તપ તપાયું છે. એ તપનું ફળ પરમાર્થ સિવાય ઇચ્છ્યું નથી,
“ સર્વભાવ ” થી એ કર્મ-તપ “ ઇશ્વર શરણે ” રહ્યું છે,
અને દીવાની જ્યોત સર્વદા ઉભી ને ઉભી રહી હોલાતી વખત પણ
ઉભી જ રહે છે. તેમ નવલરામને અવસાન સમયે પણ ઇશ્વર વાસના
રકુરી છે. ઇશ્વર અને બ્રહ્મમાં ક્યાં ભેદ ગણ્યો છે ? સર્વથા પવિત્ર
અને સુંદર રાગ કહાડતું વાળુ બંધ થઇ ગયું તેના બળુકારા પણ
પવિત્ર અને સુંદર જ છે, અને વાંચનારને એ બળુકારા એવા લાગે
તો તે લાભ પણ ઝોઝો નથી.

ગોવર્ધનરામ.

ભાટનું વચન

કુમારપાળ મેવાડના રાજાની કુંવરી સીસોદીણી વેરે પરણ્યે
હતો. જ્યારે તેણે પરણવાને ખાંડુ મોકલ્યું ત્યારે તે કુંવરીના બળુ-
વામાં આવ્યું કે રાજાનો એવો નિયમ છે કે રાણીઓએ પ્રથમ

હેમાચાર્યના અપાસરે જઇને જૈનધર્મની દીક્ષા લીધા પછી દરબારમાં પેસવું. આ ઉપરથી રાણીએ પાટણ જવાની ના કહી, ને કહ્યું કે મને આચાર્યને અપાસરે મોકલવામાં નહિ એવી ખાતરી કરી આપો તો હું આવું. ત્યારે કુમારપાળનો દસોદી ભાટ જયદેવ કરીને હતો તે વચ્ચે જમીન થયો. એટલે રાણીએ અણહિલપુર જવાની હા પાડી. તેને આવ્યાને કેટલાક દિવસ વીત્યા પછી હેમાચાર્યે રાજને કહ્યું કે સિસોદીણી રાણી કદી મારી પાસે આવ્યાં જ નથી. તે ઉપરથી કુમારપાળે તેને ત્યાં જવાનો આગ્રહ કર્યો; પણ તેને ના કહી. પછી રાણી માંદી પડી ત્યારે ભાટની સ્ત્રીઓ તેને જોવાને ગઈ. ત્યાં તેની વાત સાંભળીને તેઓએ પોતાના જેવો તેને પોષાક પ્હેરાવીને છાનીમાની પોતાને ઘેર તેડી આણી. રાત્રે ગઈની ભીંત ભાટે કાપીને ત્યાંથી રાણીને લઇ ચાલ્યો. આ વાત જ્યારે કુમારપાળ રાજના જાણવામાં આવી ત્યારે તે બે હજાર ઘોડું લઇને તેના ઉપર ચડ્યો. ઇડર દશ ગાઉ રહ્યું ત્યાં પેલાં નાશી જનારાને રાજએ ઝાલી પાડ્યા. ત્યારે ભાટે રાણીને કહ્યું: “ જો તમે ઇડરમાં જઇ પહોંચો એમ હોય તો ઉગરાય. મારી પાસે બસે ઘોડું છે. જ્યાં સુધી અમારામાંનું એક પણ માણસ રહેશે ત્યાં સુધી અમે કોઇને પણ હાથ તમને અડકવા દઇશું નહિ. ” એ પ્રમાણે કહીને સામા ચડી આવેલા ભણી તે ક્યો. પણ રાણીની હિંમત ચાલી નહિ એટલે તેણે પોતાના રથમાં આપઘાત કર્યો. ત્યારે દાસી બોલી ઉઠી કે હવે લડીને શું કરો છો ? રાણી તો ક્યારનાંય મરી ગયાં છે ? પછી કુમારપાળ અને તેની ફોજ ઘરભણી વળી.

જયદેવ ભાટે જાણ્યું કે મારી લાજ ગઇ, માટે હવે મારે જીવું નહિ. તે સિદ્ધપુર ગયો, અને પોતાની નાતના લોકોને કંકેતરીઓ મોકલી કે “ આપણી નાતની પ્રતિષ્ઠા લઇ લેવામાં આવી; માટે જેઓ મારી સાથે બળી મરવાને રાજી હોય તેઓએ તૈયાર થવું. ” પછી શેલડીનો ઢગલો કર્યો, અને જેઓ પોતાની સ્ત્રી સહીત બળી મરવાના

હતા તેમણે બખ્ષે ઝંડા (સાઠા) લીધા; અને જે એકલા બળવાના હતા તેમને દરેકે એકેકો લીધો; તેમણે ચિતા અને ઝમોર ખડકી. પહેલી ઝમોર સિદ્ધપુરમાં સરસ્વતીની તીરે કરી. ખીજી પાટણથી એક તીરવાને છેટે કરી, ને ત્રીજી તે નગરના દરવાજા પાસે ખડકી. પછી એકેકી ઝમોરમાં સોળ સોળ ભાટ પોતાની સ્ત્રીઓ સહિત બળી મુવા. જયદેવનો ભાણો કનોજ હતો. તેણે પણ કંકોતરી મોકલી હતી, પણ તેની માએ તેને પહોંચાડી ન હતી, કારણ કે તેને એકનો એકજ હતો, તથાપિ ભાટનો ગોર ઝમોરની રાખની ગુણો ભરીને ગંગામાં નાખવાને નીકળી ચાલ્યો તે કનોજ આવ્યો. ત્યાં જયદેવનો ભાણો નાકાદાર હતો તેણે જાણ્યું કે માલ લઈ જાય છે તેથી દાણ માગ્યું. એટલે બ્રાહ્મણે જે માલ હતો તેનું નામ લીધું. એટલે ભાટે વધારે પુછપરછ કરી ત્યારે તેણે જે નિપજ્યું હતું તે સર્વ કહી સંભળાવ્યું. પછી તે પોતાનું કુટુંબ એકઠું કરીને તેમણે પાટણ લઈ આવ્યો અને કેટલીક ઝમોર ખડકીને સર્વે બળી મુવાં. એક સ્ત્રીને તરત જ પુત્ર પ્રસવ્યો હતો તે ગોરને સોંપી પોતાના ધણી સાથે બળી મોઢ; અને હાલ પાટણ પરગણામાં ભાટ છે તેઓ કહે છે કે અમે એ છોકરાની પ્રજા છીએ.

રાસમાળા.

માનચતુર અને ચંદ્રકાન્ત.

[ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રથમ પદ ભોગવનાર પુસ્તક “ સરસ્વ-તીચંદ્ર ” માંથી આ લેખ લેવામાં આવ્યો છે. માન ચતુર રત્ન નગ-રીના પ્રધાન વિદ્યાચતુરના પિતા છે અને ચંદ્રકાન્ત મુંબાઈના વકીલ અને પ્રધાનના મહેમાન છે. ગુણસુંદરી પ્રધાન પત્ની છે. વિદ્યાચતુરની

પુત્રી કુમુદ સુંદરી સાસરેથી પિયર આવવા નીકળે છે અને રસ્તામાં બહારવટીઆ તેને લૂટે એવા સંભવની ખબર આવી છે ત્યાર પછીના આ પ્રસંગ છે. આ પુસ્તકના લેખક સાક્ષરશ્રી ગોવર્દનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી (ઇ. સ. ૧૮૫૫ થી ઇ. સ. ૧૯૦૭) ગુજરાતમાં ધણી રીતે ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવે છે. તે એક લેખક તેમજ વિચારક હતા તેમણે આ પુસ્તકમાં ગુજરાતી સમાજનું ચિત્ર પાડ્યું છે, અને લોક આગળ ધણા વિચાર રજુ કર્યા છે.]

ડોસો હસ્યો. “ વાર, ગુણસુંદરી, ડોસાને પણ જુવો તો ખરાં ! તમારો તો જન્મ પણ ન હતો અને આ બધા દેશમાં સાહેબ લોક નવા આવતા હતા તે વખતે તમારો વઢીલ તરવાર બાંધી રજપુતો ભેગો દોડતો હતો. શું કમુદને માથે હરકત આવે ને હું જોઈ રહું ? જો એમ થાય તો મારો અવતાર નિષ્કળજ. જો હરભમ, હું અને અબદુલ્લો અમારી ટુકડી લઈ અત્યારે નીકળીશું તે સુભદ્રા ઓળંગી આગળ ચાલ્યા જઈશું તે જ્યારે કુમુદ મળશે ત્યારે અટકીશું અને એને લઈ આવીશું. એની સાથે પણ માણસો હશે તેને સાવધાન કરી આગળ પાછળ ચાલીશું. જાવ મુખી અને હરભમ, તમે કહ્યા પ્રમાણે તૈયારી કરી પલકારામાં પાછા આવો; અને ગુણસુંદરી, તમે જરા મ્હારાં જીનનાં કપડાંમાંથી પાચનનો કહડાવો અને જીનનાં કપડાં કહું તે કહાડવો. ફતેહસંગ, તું મ્હારે સાર તમારા બધામાંથી કોઈની તરવાર સારી જોઈને લાવ, બધુંક પણ લાવજો. અને.....”

ડોસો વધારે બોલવા માંડે એટલામાં તો સર્વ શરૂ મંડળ તેના હુકમનો અમલ કરવા વેરાઈ ગયું.

શ્રી મંડળ ડોસાનાં કપડાં લેવા ગયું. જીનના કાળમાં જ્યારે ઈંગ્રેજ રાજ્યનો અમલ બેઠો ન હતો અને બધા દેશ હુંટારા લોભના ત્રાસથી બારે માસ હથીયારથી સજ્જ રહેતો હતો, જ્યારે બ્રાહ્મણોને અને શ્રીઓને પણ પોતાનું રક્ષણ કરવા જેટલી તત્પરતા રાખવી

પડતી હતી, તેવા ભયંકર સમયમાં જેની જીવાનીનો મુખ્ય ભાગ ગયો હતો તે માનચતુર હથીઆરના ઉપયોગમાં પાવરદા હતો. અને તેના હાથને એવી રીતે કસાવાના પ્રસંગ પણ ઘણા મળ્યા હતા. નાના સાહેબના બંડ પછી દેશ અશસ્ત્ર થયો છતાં, સશસ્ત્ર અવરથાતું શરતન, બળ અને આવડ માનચતુરમાંથી અદ્વય થયાં ન હતાં અને ઘણે વર્ષે પ્રસંગ આવ્યે સુતેલો સિંહ જાગ્યા પછી પણ સિંહજ હોય છે તેમ માનચતુર આજ શરજનની ઉશ્કેરાયલી અવરથા અનુભવવા લાગ્યો.

“ ચંદ્રકાંત, તમે ઘેર રહેજો-બધી સ્ત્રીઓનું રક્ષણ થશે તે ભેજું તમારૂં પણ થશે. ખમા ઈંગ્રેજ બહાદુરને કે હથીઆર લાઇ લીધાં અને સ્ત્રીઓની તેમજ તમારા જેવા પુરુષોની સહ ચિંતા ઉપાડી લીધી ! ”

પોતાની ચિંતામાં પડેલો ચંદ્રકાંત આ વાક્યથી સાવધાન થયો, આભો બન્યો, અને દેશને અશસ્ત્ર કરનાર ધારાના વિચારમાં પડી સરકાર ઉપર મનમાં ખીજવાયો.

માનચતુર બોલ્યો: “ મુંઝાશે નહીં; આ ઉતાવળને પ્રસંગે વાદ-વિવાદ કરવાનો નથી, તમથી કંઈ અમારી સાથે આવી નીપજો એમ નથી. કાયદાની તકરારો બહારવટીઆ સાંભળે એમ નથી. હું તમને બંધુક આપુ પણ દારૂગોળાને ઠેકાણે કાંઈ તેમાં ચોપડીઓ ભરાય એવું નથી. મને વાત કરવા વખત નથી. હું હથીઆર બાંધી જાઉં છું. પાછો આવું એટલામાં આ વાત ઉપર એક નિબંધ લખી કહાડજો ”

ગોવર્દનરામ. મા. ત્રિપાઠી.

ગ્રાહરિપુનાં દુષ્ટ કામ

“ એ ભરવાડ ધણો જીભી છે; ” શ્રીકૃષ્ણના રાજ્યના વારાથી, જે “ ગાદી પ્રતાપથી પ્રકાશ પામતી એવા વખત સુધી ચાલતી આવી છે. તે ગાદીએ જેસીને સૌરાષ્ટ્રમાં તે રાજ્ય કરે છે. યાત્રાળુ લોકો પ્રભાસ બણી જાય છે તેઓને મારીને તેમનાં હાડકાં અને માંસ ધોરી રસ્તામાં વેરે છે. અને જે વામનસ્થળીમાં હતુમાન અને ગરૂડની ધન્યઓ ફરકતી તેમાં રાવણની પેઠે નિર્મથપણે રાજ્ય કરે છે, અને ચોરોને બીજી પવિત્ર જગ્યાઓમાં વસવા દે છે; બ્રાહ્મણોનો તે તિરસ્કાર કરે છે, અને વટેમાર્ગીઓને રસ્તા વચ્ચે લૂંટી લે છે; તેથી ધાર્મિક લોકોનાં હૃદયમાં તે તીવ્ર પ્રમાણે ખટકે છે. તે જવાન છે, કામી છે, અને મોહનો ભરેલો છે; તેથી પોતાના શત્રુઓનો નાશ કરીને તેઓની સ્ત્રીઓને જોરાવરીથી પોતાના અંતઃપુરમાં ખેંચી જાય છે. આ જંગલી પુરુષ ગિરનારના પર્વત ઉપર બટકતો ફરે છે, અને પ્રભાસ આગળના હરિણોનો શિકાર કરે છે. તે ગાયનું માંસ ભક્ષણ કરે છે, દારૂ પીએ છે અને લડાઇમાં તેના શત્રુનું રૂધિર જીત, ગ્રેત અને તેમના ચરને પાય છે. આ પશ્ચિમ દિશાના રાજા ગ્રાહરિપુએ દક્ષિણ અને ઉત્તરના ધણા રાજ્યોને તેમના રથ મૂકીને નસાડી મૂક્યા છે; તેથી, જાણે તે કોઇની પરવા રાખ્યા વિના સ્વર્ગના રાજ્યની જીત મેળવવા ધારતો હોય તે પ્રમાણે જીંધુ જોઇ ચાલે છે. ગ્રાહરિપુ યમપુરીના યમરાયજેવો વિકાળ શરિરનો છે. સ્વભાવમાં પણ તે તેના જેવો જ છે, ને આખી પૃથ્વીને જાણે હવણાં ગળી જશે અને વૈકુંઠને જતોને બાઝશે એવો દેખાય છે. ને તેના રાજ્યમાં હુન્નરો માણસો છે, તેઓ એ દુષ્ટના સંગથી પોતાનો હુન્નર બંધી જાતનાં એવાં હથિયાર બનાવવામાં વાપરે છે કે તેના ઝપાટામાંથી કોઇ પણ બચી શકે નહિ, ને ધર્મ-અધર્મનો વિચાર પણ તેઓ કરતા નથી. તેની ફોજ ધણી છે, તેથી સર્વ

રાજાઓ તેને નમે છે. તે ધણો આરામ્ય છે. તેણે સિંધના રાજાને પકડીને તેની પાસેથી દંડમાં હાથી, ઘોડા છીનવી લીધા છે; તેમજ તેણે ધણા રાજાને વશ કર્યા છે; અને લાગે છે કે યમપુરીના રાજા સાથે તે જો શુદ્ધ મચાવવાનો હોય તો યમને પણ તેને ખંડણી આપીને નમી પડ્યા વિના છૂટકો થાય નહિ. ખેડોમાંના મોટા કોટ અને નિર્ભય જગ્યાઓ તે તોડી પાડે છે; તે આખો દરીઓ ખુદી વળે એવો છે તેથી લોકોને તેનાથી ભયરવાનો એકે ઉપાય રહેતો નથી, તેમ થયું છે. તેના પાપના ભારથી પૃથ્વી કંપે છે. ધાતકોને શિક્ષ કરવાની જે રાજામાં સત્તા હોય તે તેઓનો ધાત કરે નહિ તો પોતે જ તેવો ધાતક કરે છે, તેટલા માટે અહો ! રાજા તમે જો એનો નાશ કરશો નહિ તો એનાં પાતક તમને લાગશે. તમે એનો નાશ કરી શકો એવા છો, માટે શિવે તમને તેમ કરવાની આજ્ઞા કરી છે. તો તમે તમારી સેના એકઠી કરીને એને રાજ્ય ઉપરથી ઉઠાડી મૂકો નહિતર પછી દિન દિનપ્રતિ એનું જોર એટલું બધું વધી પડશે કે છેવટે તમારાથી વશ કરી શકાશે નહિ. ”

રાસમાંળા.

મૂળરાજની સ્વારી.

શરદ ઋતુ આવી પહોંચી હતી, ધણું વાવેતરથી પૃથ્વી ઢંકાઈ ગઈ હતી; નદી અને તળાવનાં જળ નિર્મળ થયાં હતાં, આકાશ વાદળો વગરનું સ્વચ્છ હતું, કમળ પૂર્ણ પ્રકાશમાન થયાં હતાં, તેઓનો રંગ કોઈ પ્રિયાના પ્રકાશિત ઝોહનું સ્મરણ કવિને કરાવતો હતો. સોરઠના કિનારા ઉપર વર્ષાદેવનાં વિલમ્બિત ફેરાં મેતીરૂપ થતાં પડ્યાં હતાં. હંસ પક્ષી જે વર્ષાઋતુમાં માન સરોવર ઉપર જઈ

રહે છે તે હવે ગંગા અને ખીજી નદીઓ ઉપર આવ્યા હતા. ખેડૂતોની સ્ત્રીઓ ડાંગરના ખેતરની રખેવાળી કરતી કરતી ગીત ગાઇ ગાઇને વનને આનંદદાયક કરી દેતી હતી. એવા સમયમાં દેવના મંદીરમાં બ્રાહ્મણોએ વેદનાં અને ચંદ્રીપાઠનાં પારાયણ કરવા કુંભરથાપના કરી અને પથારીએ સૂઈ બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળી નવ-રાત્રી પૂર્ણ કરીને, દસેરાને દિવસે પારણા કરી કુંભજળમાંથી રાજને માથે અભિષેક કર્યો. વૈકુંઠપતિના ઉત્સવ થવા લાગ્યા, અને દેવાલયો ઉપર ધ્વજો ફરકવા લાગી. વામન અને બળી રાજનું સ્મરણ થવાથી જૂતળે આનંદ વ્યાપી ગયો, અને મહાવિષ્ણુ પોતાની ક્ષીર સમુદ્રની લાંબી સમાધિમાંથી ઊઠ્યા.

મૂળરાજને દારૂ નગારાં વાગ્યાં અને નોખતો ગડગડવા લાગી શુભ શુકન દર્શાવતા શંખનાદ થવા થવા લાગ્યા; ને વિવિધ વાદ્ધિ-ત્રેકના ઘોર નાદ સ્વર્ગે જઈ પહોંચ્યા. તેથી સ્વર્ગવાસી લોકોએ જાણ્યું કે, રાજ પોતાના સુમટોનો અગ્રેસર થવા તૈયાર થયો. અણહિલ-વાડના વાવટા નીચે ચાલનારા રાજાઓ પણ પોતપોતાની સેનાઓ લઈ, સોરઠ ઉપર ચડાઈ કરવાની આતુરતાભર્યા ઉભરાઈ આવ્યા; રાજ ગાદી ઉપર બેઠો, તેના સામા મોતીએ સ્વસ્તિક પૂરાયા, બન્ને બાજુએ ગાંધર્વ ગાન કરવા લાગ્યા; અને ચાકરો પંખાથી વા ઢોળવા લાગ્યા. જે જોશીઓએ તેમના જન્મથી જ્યોતિષને અભ્યાસ કરેલો તેઓ સુદર્ત દહાડવા સૂર્યના તડકામાં શંકુ માઠીને ધડીનું માપ કહાડવા બેઠા. કુળજોરે હાથી અને ઘોડાની રાજ પાસે પૂજ કરાવી. છેવટે છડીદારો આંગળ ચાટ્યા; સૈનિકો હથિયાર સજી દરવાજા આગળ લારખંધ ઉભા રહ્યા. ધરી વાદ્ધિના નાદ થયા. રાજ ગાદી ઉપરથી ઉઠ્યો એટલે “ જય, જયના ” શબ્દ ઉચ્ચારીને તેને કપાળે પુરોહિતે તિલક કર્યું. આગળ ચાલતાં મૂળરાજે અને તેના સૂબટોએ, બ્રાહ્મણ અને ભાટ જે યશ ગાનારા કહેવાય છે તેઓને દાન આપ્યાં. પર્વત જેવા કાળા અને દહાવર હાથી ઉપર ચડતાં રાજાએ કુળદેવીને નમસ્કાર

કર્ચા, માથે મેઘાડંબર છવાયા; આગળ ચાલતાં ઘોડાઓના હણહણાટ થવા લાગ્યા; સર્વે જય જયના પોકાર કરવા લાગ્યા; મહેલથી કે નગરના દરવાજા સુધી કેસરના પાણીના છંટકાવ થયા; પૌરાણીકો અને વેદીયા આશિર્વાદ દેવા લાગ્યા કે, “ તમારો જય થાઓ, અને તમારા શત્રુઓ દક્ષિણમાં યમને દાર પહોંચજો. ” જેમ જેમ અશ્વારી આગળ ચાલવા લાગી તેમ તેમ નગરમાં વધારે ભીડ થવા લાગી: કસુંબલ લુગડાં પહેરેલી અને ધરેણાંના ચમકાટથી શોભતી ઝેવી સ્ત્રીઓની ભીડ શરીયોમાં થવા લાગી. ભીડાભીડમાં ફૂલના અને મોતીઓના હાર તુટવા લાગ્યા; ચૌટામાંથી જંતા લોકો ફૂલ ફૂલથી રાગને વધાવા લાગ્યા; સ્ત્રીઓ ધરના કામ ધંધા છોડીને અને છોકરાંને રડતાં મૂકીને અશ્વારીનો ઠાઠ જોવા ચાલી; રસ્તે ચાલતાં કેટલાંક ગામ સુધી, ગામડાના લોકો, પોતાના રાગને જોવાને આવ્યા, કેમકે દેવતાઓમાં જેમ ઇન્દ્ર શોભે છે તેમ મનુષ્યોમા મૂળરાજ રૂપમાં, ગુણમાં અને સત્તામાં શોભતો હતો.

રાસમાળા.

મનહરપુરી.

વિદ્યાચતુર અને તેનું કુટુંબ આ ગામની વસ્તી ઉપર બહુ મમતા રાખતું અને વસ્તી પણ તેમના ઉપર મમતા રાખતી હતી. ગામની ગરીબ વસ્તી પોતાના પ્રિય પ્રધાનની ગુણીયલ પત્નીની ખાતર કરવા ઉપર નીચે થઇ રહી હતી. તેને પોતાની વચ્ચે જોઈ ઉત્સાહમાં આવી હતી. વિદ્યાચતુરનો એવો સખ્ત નિયમ હતો કે ગામના લોક પાસેથી વેઠવૈતરું કે કાંઇ ચીજ ગમે તે થાય તો પણ અમસ્તી લેવી નહિ. હાથ નીચેના અધિકારીઓને પોતાના કુટુંબની જ વર્તણૂકથી દૃષ્ટાંત

આપતો. આથી આ કુટુંબ વસ્તીને ધણું પ્રિય થઇ પડ્યું હતું. ગુણ-
સુંદરીની પાસે પોતાનાં સુખ દુઃખની વાતો કરી જવી, ગુણસુંદરીના
પોતાના ધરની ન્હાની ન્હાની વિગત જાણી આશ્ચર્ય પામવું. પોતાની
ન્હાની મોટી ઇચ્છાઓ પુલ્લા દીલથી જણાવવી, આવાં આવાં અનેક
કાર્યથી ગુણસુંદરીનો વખત મામની સ્ત્રીઓ રોકતી. મરીખ અને ધ-
ર્મિષ્ઠ શ્રદ્ધાળુઓ, ઉદાર મરાસણીઓ, કરકસરથી ધર ચલાવવાની
આવડ ત્રેવડવાળી વાણીઓ અને ઉલ્લેખી કણુઓ ગુણસુંદરી આ-
વ્યાની ખચર પડતાં જ નિત્ય પેઠે તેના ઉતારા ભણી ચોમાસાની
નદીના પૂર પેઠે વળવા લાગી. બિચારી ભંગીઓ પશુ એના ઉતા-
રાની પછીતની બારી પાછળ છેટે ઉભી ઉભી કંઈ કંઈ આનંદના
કેંલાહલ કરવા લાગી. ગામમાં વસ્તી ત્રણ ચાર હજાર માણસની હતી.
વધારે ભાગ કણુખી વર્ગને હતા. તે લોક ઉઘમી અને હિંમતવાન
હતા. ચાણુદારો અને વહીવટદારો તેમની સાથે હેતુભાવથી વર્તતા
અને પ્રમાણિત રહી ઘણી સૂચનાઓ કરતા. આથી એ લોક હમેશ
ઉત્સાહમાં રહેતા અને મનહરપુરીના જમીનદારો તથા ખેડુઓનો ધણે
ટેકાણે દાખલો લેવાતો. અધિકારીઓના સહવાસથી આત્મપ્રતિષ્ઠા તેમની
બુદ્ધિમાં દાખલ થઇ હતી; અને તેથી તેમની નીતિ પણ ઉંચા પ્રકા-
રની બની હતી. ગામમાં એક ન્હાની સરખી નિશાળ સારી રીતે
ચાલતી અને એક બે છોકરા તો મુંબઇની પાઠશાળા સુધી અભ્યાસ
કરવા ગયા હતા. આ સર્વ લોકોને વિદ્યાચતુર ઉપર કુટુંબ પ્રીતિ
હતી અને ગુણસુંદરી સાથેના ચાળીશ સ્વારો સાથે કણુખી લોક રસ-
ભેર વાતો કરતા હતા. પછંસા મળતા તે તો લેતા પણ ઉંચામાં ઉંચી
ચંદી સ્વારોના ઘોડા સાર આપી, ઘોડાને થાળડી, ઘોડાઓના ઇતિહાસ
પુછી, કોઇ કોઇ સ્વારનાં ધરનાં સુખદુઃખની વાતો કહાડી, વિદ્યા-
ચતુરના રતનનગરીમાંના ચાકરોની ખચર પુછી, સાદા અને ભલા કણુ-
ખીઓ ગાતા, ગવરાવતા અને ચૈત્રી બીજની રમણીય સંધ્યાકાળે
ગામની પાથરે ગેરજની ઉડતી ધૂળમાં બળી જઇ ગડબડાટ મચાવી

મૂકતા; તે ગામને છેવાડે આવેલા પોતાના ઉતારામાં ઉંચી ઝોસરીયે ઉભી ઉભી ગુણસુંદરી લાંબી નજર નાંખી જોતી હતી અને ઝોસરી નીચે આવતી સ્ત્રીઓની ઠંઠને આવકાર દેતી હતી.

વાણીઆ બ્રાહ્મણની પણ થોડીક વસ્તી હતી. ખેતીની પેઢાશ પાસેના બંદરમાર્ગે અથવા જમીન માર્ગે થઇને પરદેશ જતી હતી, અને તેથી કેટલાક વાણીઆ વ્યાપારીઓ ગામમાં આવી વસ્યા હતા. આ ગામમાં પ્રથમ તો આસપાસના ગામના વાણીઆ સાહુકારો ખેડુઓને દ્રવ્ય ધીરતા અને માત્ર ઉધરાણી સારુ જ જતા આવતા રહેતા. ખેડુઓમાં વિદ્યા કંઇક દાખલ થવાથી, અધિકારીઓની શિખામણથી, પ્રધાનના ઉત્તેજનથી, અને ઇચ્છી નાતોની દેખાદેખીથી, ખેડુ તેમ જ જમીનદાર વર્ગ મરણપરણનાં ખર્ચ કમી કરતાં શીખ્યા હતા, તેમ જ પોતાના ધંધામાં ઉઘોમ, કરકસર, વેતરણ, અને વિચાર દાખલ કરતા હતા. ગામમાં કર માત્ર જમીનનો જ હતો અને તે પણ ધણે જુજ હતો. આથી આ લોક પૈસા એકઠો કરતાં શીખ્યા હતા અને પ્રધાનની સૂચનાથી કણુખી લોક અરસપરસ ધીરધાર કરતાં પધસાની કીમત સમજવા લાગ્યા અને તેમાંથી પોતે પોતાનાં નાણાવટી થતાં દેવાદાર મટી ધીરનાર થવા લાગ્યા હતા. આના મુખ્ય પરિણામ ધણાં થયાં. ખેડુઓનો ધંધો સ્વતંત્ર અને હોંસભર્યો બન્યો. નવા પ્રયોગ કરવા અને બુદ્ધિ અજમાવવી, એ એક સારો ગ્રેપ આખી વસ્તીમાં ફેલાયો. ખેડુઓના દીકરા પોતાના માબાપની સ્થિતિ ઉંચી જોઇ તેમના ધંધામાં પડવાનું અભિમાન રાખતાં શીખ્યા અને તેમનો વિદ્યા ખેતીના સુધારામાં ખરચવા લાગી. તેમના ઉપર કર ધણે જુજ હતો તેથી પ્રધાનનો તેઓ ઉપકાર માનતા, અને આસપાસના ઈત્રિજ ગામે કરતાં પોતાના ગામને ભાગ્યશાળી ગણતા. તેમનો કર એછો કરવાથી સંસ્થાને લાભ એ થયો કે દુકાળ અને એવા હરકતના પ્રસંગમાં મનહરપુરીની વસ્તી સંસ્થાનના આશ્રય વગર સુખી રહેતી. એ જોઈ

વિદ્યાચતુર સંતોષ પામતો. ગામ અને ગામની સીમના લોકોપયોગી ખરચ લોકો ખુશીથી કરતા અને રાજ્યને માથે ભાર અને ગાળ રહેતાં નહિ. આર્ય દેશમાં કુવા, ધર્મશાળાઓ, ચેતરા, તળાવો, અને એવી હજારો વસ્તુઓ પ્રજાએ ધર્મ નિમિત્તે કરી છે અને એ ધર્મવાસનાને ઉત્તેજન આપવામાં ચતુર પ્રધાન પોતાના પ્રધાનપણાની એક સાર્થકતા માનતો હતો. મનહરપુરીની પ્રજા પોતાના પ્રધાન ઉપર આથી પ્રેમ રાખે તો કાંઈ નવાઈ ન હતી. તેના બદલામાં તેને કાંઈ ખર્ચે એમ ન હતું; બદલામાં એ એટલું માગી લેતો હતો કે રાજ્યને જરૂર પડે અને રાજ્યને કર વધારવો પડે ત્યારે કોઈએ મન ચોરવું નહિ અને આખા વગર તો છુટકો નથી તો ખુશીથી આપવું. તેમનો નિઃશ્વાસ રાજ્ય જન્મ થાય તે કરતાં વધારે છે, અને તેમનો આશ્ચિર્વાદ એ પોલીટીક્સ એજન્ટની કૃપાના કરતાં અને સરકારના ખિતાબો કરતા વધારે કટ્યાણુકારક છે, એવું વિદ્યાચતુર માનતો અને મણિરાજના મનમાં વસાવતો. રાજ્યના ભંડારમાં ખરચ કરતાં ઘણું વધારે પડી રહે એ પ્રજાના ભંડારમાંથી એણે થયા જેવું છે. એવા સંચયનો દુરપયોગ કરવાને રાજા લોભાય છે અને અધિકારીઓ ચોર બને છે. રાજા લોભાય છે તો આ દ્રવ્ય તેની વિષયવાસના પુરી પાડવા, તેની મુખર્ષતા સંતોષવા, તેના છોકરવાદીપણાને જળવવા અથવા તેની કીર્તિનું પોલાણુ વધારવા, સ્ત્રીઓમાં, ઢોંગસોંગમાં, રમતગમતમાં, કારી-ગરોમાં, પરદેશમાં અને પરદેશીઓમાં ઢોળાય છે. એ દ્રવ્યથી દેશના રાજાનું મન ચમકે છે અને પરદેશના રાજાનો ડોળો ચસકે છે. પ્રજાના ભંડારમાં રહ્યું હોય તો પ્રસંગ પડ્યે થોડા દિવસ કર વધારી ક્યાં લેવાતું નથી ? અર્થ સર્થે એ કર એછો થાય તો પ્રજા કેમ વિશ્વાસ નહિ રાખે ? આપણા ભંડાર કરતાં પ્રજાના ભંડારને એછો ભય છે. માટે એ ભંડારને જ આપણી બેંક કરી રાખવી. આવા આવા પાઠ વિદ્યાચતુર મણિરાજને બણાવતો અને ઉદાર અને જિતેન્દ્રિય રાજા સ્વતંત્ર અને શાણા પ્રધાનનું કહ્યું યથાર્થ સમજતો. એના રાજ્યમાં

ધણાંક ગામ બીજા આધિકારીઓની દેખરેખ નીચે મનહરપુરી જેવાં બન્યાં હતાં અને મનહરપુરી પ્રધાનની પોતાની દેખરેખ નીચે હોવાથી દૃષ્ટાંતરૂપે રહેતી અને એ દૃષ્ટાંત જોઇ બીજા અધિકારીઓ રાજા પ્રધાનની ઇચ્છા શી છે અને પોતે શું કરવું તે સમજતા. ગુણસુંદરી રાજ્યકાર્યમાં માથું ધાલતી ન હતી પરંતુ મનહરપુરી તે પોતાની ગણતી અને રાજ્યકાર્યમાં માથું ધાલ્યા વિના એકલી મનહરપુરીમાં સ્વામીનું કામ કર્યાં જેવું કરતી.

વિદ્યાચતુરે ઇંગ્રેજ અને દેશી રાજ્યનો અનુભવ કરી એક સિદ્ધાંત એ બાંધ્યો હતો કે, પોતાનામાં સદસ્વતી, યુદ્ધિ, નીતિ, અને વૃત્તિ હોય તો દેશી રાજ્યના તંત્રીયો પોતાની પ્રજાનું કલ્યાણ અને રાજ્યની ઉન્નતિ એટલે સુધી કરી શકે કે ગમે એટલાં પરમાર્થી હોવા છતાં પોતાના પેટ ઉપર અચૂક લક્ષ્ય આપનાર ઇંગ્રેજ રાજ્યકર્તાઓને વશ થએલી દેશી પ્રજા સ્વપ્ને પણ દેખી ન શકે. માથે અનીતિ અને અન્યાયનો જીલમ હોવા છતાં ધણાંક દેશી રાજ્યોની પ્રજા દ્રવ્યનું સુખ ભોગવે છે એવું ઇંગ્રેજ અને દેશીહદના ગામડાં સરખાવનારના મનમાં આવ્યા વિના રહે એમ નથી-તો જીલમ વિનાની પ્રજા દેશી હદમાં કેવી ઉન્નતિ પામી શકે તે જગતને દેખાડી આપવું એવો વિદ્યાચતુરનો ઉત્સાહ હતો. તેના મુખથી આવી આવી વાતો ધણીકવાર ગુણસુંદરી સાંભળતી અને પતિના ઉત્સાહનું વીર્ય સ્વાભાવિક રીતે પત્નીના હૃદયમાં ઢોળાતું અને ગર્ભ જેવા પ્રતિષ્ઠાનિ રૂપે અંતરમાં સ્ફુરતું. આવી સગર્ભાનું દોહદ મનહરપુરીની પ્રજાના ઉપભોગથી પુરાતું. આવું આવું જોઇ પ્રધાન પોતાની સ્ત્રીને આપેલી વિદ્યા સફળ થઈ માનતો અને પુત્ર પ્રાપ્તિનાથી અધિકતર આનંદ પામતો, તેને આનંદ પામતો જોઇ પત્ની વધારે ઉત્સાહી બનતી. પતિ પત્નીના હૃદય એક જ રસથી ઉભરાય એક જ વિષયથી આનંદ પામે, પરસ્પર આનંદને વધારે અને ભોગવે. આ પરિણામથી ગુણસુંદરી પોતાનું લગ્ન સફળ થયું માનતી.

ગોવર્દનરામ આ. ત્રિપાઠી.

સંયુક્ત કુટુંબ

[સંયુક્તના ધનાઢય વેપારી લક્ષ્મીનંદનના પુત્ર સરસ્તીચંદ્રને વિવાહ માનચતુરની પૌત્રી કુમુદસુંદરી સાથે થયો હતો. સાવકી માની ઉશ્કેરણીથી પિતાએ કેટલાંક વચન કહ્યાં તેથી સરસ્વતીચંદ્ર ધર છોડી ચાલી નીકળ્યો. તેને શોધવા તેનો મિત્ર આવેલો છે તેની સાથે માનચતુર વાતચીત કરે છે. માનચતુરનો પુત્ર વિદ્યાચતુર રત્નનગરીનો પ્રધાન છે. ગુણસુંદરી વિદ્યાચતુરની પત્ની અને સુંદરગૌરી વિધવા ભાભી છે.]

માનચતુર પાછો વાતમાં પડ્યો: “ ચંદ્રકાંત, સરસ્વતીચંદ્રને રોગ પારખતાં આવડેયો પણ ઔષધ પારખતાં આવડયું નહિ એમાં તો તમે પણ ના નહિ કહેા. એમણે કુટુંબ છોડી વનવાસ લીધો એટલી શુદ્ધિ ઓછી. લક્ષ્મીનંદનથી જુદા રહેવામાં ઠંઠા બાધ ન હતો. ખરું પુછો તો મને સાહેબ બોલેનો ચાલ ધણો ડાલો લાગે છે કે પરણે ક્યારે કે જુદા રહેવાની લાયકાત આવે ત્યારે જ. અને પરણે એટલે જુદા જ રહેવું. આપણો ચાલ પણ ખોટો નથી, પણ તે ક્યાં સુધી કે બધાંની આંખમાં અમી દૃષ્ટિ હોય અને બધાંમાં સંપ હોય ત્યાં સુધી. સાહેબ બોલેને હુંતો ને હુંતીનું સુખ-પણ આપણા કુટુંબનું સુખ તેઓ સમજતા નથી. આ મ્હારી આસપાસ આ બધા વિસ્તાર ભરાઈ બેઠો છે અને જે આનંદની રેલ આપણે ચાલે છે, ને હું જાણું છું કે મ્હારાં ગુણસુંદરી અને ગુણસુંદરી જાણે છે કે મ્હારા વડીલ, એ સુખનું સાહેબ બોલેને સ્વપ્ન પણ નહી હો ! સાહેબ બોલેને ઘેર દીકરાને ઘેર સાસુ અને સાળી પોસાય અને ધરડાં માખાપ એકલાં પગ ધસે. આપણાં કુટુંબમાં તો કહેા કે મ્હારો અને મ્હારી અનાથ ગરીબડી સુંદરગૌરી એનો વગર ઉતરાવ્યો વીમો ઉતરાવ્યો છે, અને અમારી આશિય છે તે ગુણસુંદરીને આનંદ જ રહેવાનો. અમારાં જેવાં ધરડાં,

લુલાં લંગાં, અને નિરુદ્ધા ગુણસુંદરીને માથે પડ્યાં છીએ અને વિદ્યાવત્સરની ડુંકી કમાઈના દિવસ હતા ત્યારથી એનું લોહી ચુસી લેતાં આવ્યાં છીએ—”

“ શું, વડીલ, શું બોલો છો ? કંઈક તો અમારા ઉપર દયા રાખો ! ” ગુણસુંદરી બોલી ઉઠી.

“ સાંભળો તો ખરાં. આમ છે છતાં અમે પણ એમને કોઈ વખત કામે લાગ્યાં હૅશું અને આજ અમારાથી લોકમાં અને પર-લોકમાં એમને સ્મૃતિ છે. પણ આ વખત આવતા સુધી ટકી રહે એવાં ગુણસુંદરી મહારાજ ધરમાં છે, બીજે કોઈ ઠેકાણે નથી. ગરીબ અને પગ ધસતા દીકરાઓની કમાઈ ઉપર દયાથી મુકવું, ડાહી અને મહેનતુ વહુરોને મજુરી કરાવી કચડવી, તેમને જીવાનીનું સુખ અને જીવાનીનો ઉમંગ જોવા વારોજ ન આવે તેમ એમની પાસે રહી એમને કેદ રાખવાં, તેમના ઉમતા ડહાપણને અને તેમની નવી બુદ્ધિને પોતાના કોણાપણમાં છેક પરત્ર કરી નાખવાં-એનાથી વધારે નિર્દયતા કોઈ હશે ? અને જાણ્યે અથવા અજાણ્યે અને સમજે અથવા અજાણ્યે એટલાં માથાપ અને એટલાં સાસુ સસરાં આવાં નિર્દય થાય છે, તેનો મને અનુભવ છે. બોલનારી અને લડનારી વહુરોનાં દુઃખ બધે ગવાય છે અને કપુત દીકરાઓનાં પરાક્રમ જગજાણીતાં છે; પણ ડાહ્યો દીકરો દેશવાર ભોગવે અને ડાહી વહુ રાંધણા રાંધે એ કહેવત પ્રમાણે ન બોલનારા દીકરાઓ અને ન બોલનારી વહુરોની ખબર કેને છે ? માથાપ અને સાસુ સસરાનો ધર્મ એ છે કે આવા બાળકની દાઝ પોતાની મેળે જાણવી અને ન બોલે તેને બેવડો માર ન મારવો અને મીઠા ઝાડનાં મૂળ ન કાપવાં. કોઈ માથાપ જાણી-જોઈને માર મારતાં નથી, પણ જાણી જોઈને કે અજાણ્યે કચરાય તોએ ફૂલ તો મોળાય જ ! મટિ મહારો અનુભવ એવું કહે છે કે ધરડાંઓને તેમ ભાઈભાડુંઓનો ધર્મ એવો છે કે પોતે છુટા થવાય કે ન થવાય

તો પણ સામાને છુટા થવા દેવા અવસર આવે એવી રીતે પ્રોત્તે જાતે જ ખસતાં રહેવું. સરસ્તીચંદ્ર મ્હોટા થયા ત્યાંથી જ એમને લક્ષ્મીનંદને ભેગા ને ભેગા અને છુટા ને છુટા એમ રાખ્યા હતા તો આ વખત ન આવત. કુસંપ થવા પહેલા સંપને વખતે જ પોતે છુટા થવું અને સામાને છુટા કરવું એમાં માણસની દીર્ઘદષ્ટિ છે, ડહાપણ છે, ચક્રારતા છે, અને એ જ એનો ધર્મ છે. એ વાતમાં લોકલક્ષ્મીનો પ્રતિબંધ ગણવો એ મૂર્ખતા છે. જ્યારે મોડું વહેલું પહેઠીયે એ પહેઠીયે જીવ પડ્યા વિના છુટકો નથી ત્યારે સમય સમજી જાતે છુટા પડવું એ તો સંસાર વ્યવહારની પ્રતીણતા રાખવા જેવું છે. માળાપથી કેમ જીવ રહેવાય ? એ વિચાર સરસ્વતીચંદ્ર દૂર ન કરી શક્યા તે એટલું જ જતાવે છે કે એ બધ્યા પણ ગણ્યા નહિ. એમાં શી મ્હોટી વાત હતી ?—જીવ રહેવું એ સંસારને રસ્તો છે તો તેમાં એસંગાવું શી બાબત ? સરસ્વતીચંદ્રને એ વાતમાં લાજ લાગી તેનું કારણ એ જ કે હજી એ બાળક છે. મ્હેં તો કેટલાક સિદ્ધાંત જ કરી મૂકેલા છે તેમાં એક તો એકે એ બધરાંને એક ધરમાં રહેવા ન દેવાં અને બીજાં-ક્યાં પુરુષ કે ક્યાં સ્ત્રી-સહને છુટાં રહેવા દેવાં, અને મ્હારે જાતે કેટલું કરવું કે સૂર્ય પોતે પૃથ્વીથી દૂર અને છુટો રહી આપણને પ્રકાશ અને તાપ એ વાનાં આપે છે અને લોકનાં ઢાંકેલાં છાંપરા તળે અને ખુણે ખોંચલે શું થાય છે તે જાણે નથી અને તેની ચિંતા કરતો નથી તેમ મ્હારે પણ કુટુંબમાં એ સૂર્યની પેઠે રહેવું; તેમાં સહને સુખ છે, અને સહનું કલ્યાણ છે. કુટુંબમાં વૃદ્ધ જનનો ધર્મ આ છે અને તે સહિ વૃદ્ધોએ પાળવો જોઈએ છીયે. જો પોતાના કુટુંબ ઉપર ખરી પ્રીતિ હોય અને જો સહનું સુખ વાંછતાં હોઈએ તો. તેમ હોય તો વૃદ્ધાવસ્થા મને સુખરૂપ છે તેવી થવાની; તેમ નહિ હોય તો તેવા વૃદ્ધોએ છોકરાંને ગાળો દઇ ગાવું કે “ ધડ-પણ કોણે મોકલ્યું ? ” તમે સર્વ વૃદ્ધ થશો માટે આટલું કહી મુકું છું, અને આજને વાસ્તે તો એટલું કહું કે સહના સુખને વાસ્તે

ધરમાં કે કુડુંબમાં કાંઇ કરવાનું આવશ્યક લાગે તો બાયડીઓની પેઠે અને સરસ્વતીચંદ્રની પેઠે આમ કેમ થાય ?—કહી લેજવાશે નહિ, પણ જે ઠીક લાગ્યું તે ધૈર્યથી અને ખબરદારીથી કરી દેવું જ અને રજ પણ આશંકા ન જણવી.

આહારે વ્યવહારે ચ રૂપદ વક્તા સુખી ભવેત્ । (આહારમાં અને વ્યવહારમાં રૂપદ વક્તા સુખી થાય છે.)

ગોવર્દ્ધનરામ મા. ત્રિપાઠી.

આજકાલના જુવાનો

વિદ્યાચતુરે કહ્યું: ચંદ્રકાંત મ્હારે કહેવું જોઇએ કે આપણી ઇંગ્રેજી વિદ્યામાં એક જાતનો દોષ છે અને તે એકે માણસની વિચાર-શક્તિને તે ઉદ્ધત બનાવી મુકે છે. આ ગુણ આખી પાશ્ચાત્ય વિદ્યાનો છે એમ કહીએ તો પણ ચાલે. અસંતુષ્ટ વૃત્તિ સર્વ પાશ્ચાત્ય પ્રવૃત્તિનું મૂળ છે, તે પ્રવૃત્તિને ઉત્પન્ન કરે છે, વધારે છે, અને દૃષ્ટિભર્યાદાના જેવી રૂળ પરંપરા દેખાડે છે. એ વૃત્તિથી માણસ રૂળ પ્રાપ્ત કરવા ઉતાવળું બને છે અને અધીરું થાય છે. સ્વાભાવિક માર્ગે રૂળ મેળવતાં વાર લાગે છે કે આ વૃત્તિને પ્રતિકુળ થાય છે. એકજ રૂળ શોધી બેસી રહેવાનું નહિ, પણ રૂળ ઉપર રૂળ ખોળ્યાં કરવાનાં અને તે પણ આટલી ઉતાવળથી એટલે આ વૃત્તિવાળાં મન સટોરીઆ જેવી પ્રકૃતિવાળાં થઇ જાય છે. ભૂતકાળનો અનુભવ શોધ્યા વિના, વર્તમાન સ્થિતિ જોયા વિના, આતુર મન ભવિષ્ય શોધવા નીકળે છે અને સાધન વિના રૂળ ઇચ્છે છે. વર્તમાનથી અસંતુષ્ટ ચિત્ત દૃષ્ટિ આગળ અકસ્માત ઉડતું ભવિષ્ય ઝડપે છે અને એ ભવિષ્યની પાછળ ઉભેલું ભવિષ્ય દૃષ્ટિએ અચિંત્ય પડતાં કંપારી ખાય છે. સરસ્વતીચંદ્ર આનું

એક દૃષ્ટાંત છે. જીવો એમનો જગત છોડી જગત જોવાનો રસ્તો ! જીવો એમનો દ્રવ્ય છોડી પરાર્થ કરવાનો રસ્તો ! તેની અવસ્થા અત્યારે કેવી દયાપાત્ર થઈ હશે તે જોશો ત્યારે મ્હાઈ કહું સિદ્ધ થશે.

આજકાલના જીવાનો સહનશીલતાને દાસત્વ ગણે છે, પરવિચારને વશ થવામાં શૌર્યહીનતા ગણે છે, પોતાના તરંગ પ્રમાણે જ આલવાની સ્વતંત્રતા શોધે છે, મનની વાત બહાર કહાડવામાં અને સાકાર કરવામાં વીરત્વ માને છે, અનુભવને હસે છે, નિવૃત્તિને ધિક્કારે છે અને વૃદ્ધાચારને ક્ષુદ્ર કદંપે છે.

ધણીક પિતાઓ લક્ષ્મીનંદન પેટે બોલતા હશે, પણ તેટલા ઉપરથી આ પ્રમાણે કરનાર તો તમારા મિત્રને જ દીઠા. ખરેખર, મૂર્ખમાં મૂર્ખ માણસો વચ્ચે ચાસ ચસાય નહિ એમ રાખી તીખા, અભિમાની, અને દુષ્ટ ઉપરીના હાથ નીચે બે વર્ષ નોકરી કરવી પડે, દુષ્ટ વચન સાંખવાં પડે, અને ટુંકામાં દાસત્વનો અનુભવ થાય તો જ તમારાં મુખ્યમંત્રી માણસો ઠેકાણે આવે. આવા દાસત્વમાં કાંઈ દોષ નથી એમ નથી પણ પારકાં માણસોને, અનુભવને અને સ્થિતિને વશ કેમ રહેવું-પોતાના મનની વૃત્તિને પરવશ કેમ રાખવી-એ શીખવું પણ આવશ્યક છે.

ગોવર્ધનરામ મા. ત્રિપાઠી

મણિમુદ્રા

[સરસ્તીચંદ્ર રસ્તામાં લૂંટાય છે. તેનાજ માઠામાં અર્થદાસ નામનો વાણીજો અને વાણીઆની સ્ત્રી હતાં. વાણીઆની સ્ત્રીને બચાવવા જતાં સરસ્વતીચંદ્રને વાગે છે. ધમાલમાં વાણીઆની સ્ત્રી છૂટી પડી જાય છે. ખહારવટીઆ ચાલ્યા જાય છે ત્યાર પછીનો આ પ્રસંગ છે.]

“ ભાઈ તમારું નામ શું ? ” તાલીમપિ ન દલાત તાળી પણ ન આપવી. એ સંપ્રદાયના વણિકને આ પ્રશ્ન વસમો પડ્યો. “ પેલો સંન્યાસી આનું નામ જણતો હતો—મ્હારો વહાલો આજે ખહારવટીજો હશે ત્યારે ? નામબામ આપે એવો કાંઈ અર્થદાસ કામ્યો નથી. ” એ વિચાર મનમાં કરી વાણીજો હસી પડ્યો, અને ઉત્તર ઉડાવી સામો પ્રશ્ન પુછવા લાગ્યો : “ હે ! હે ! હા ! આંદાબાઈ, ત્યારે તમે આ લોકમાં ક્યાંથી આવી પડ્યા, તમે શો ધંધો કરો છો ? તમારું ગામ કીયું ને ક્યાં જવાનું છે ?—હવે તો તમને જરૂર કરાર વળશે—જરા વાર તો લાગશે સ્તો. ”

“ હું ક્યાંથી આવું છું તે તમે જાણો છો અને આ લોકમાં શાથી આવી પડ્યો છું તે તમે જાતે નજરે જોયું છે. ”

“ પણ તમે ધંધો શો કરો છો ? ”—

“ ધંધો ?— ખાવું પીવું ને ફરવું ”

“ એમ કે ?—વધારે જેમમાં પડેલો અર્થદાસ હૃદયમાં ધ્રુજતો વળી પુછતો લાગ્યો. ” ને જાવ છો ક્યાં ? ”

“ ભાગ્ય લઈ જાય ત્યાં—તમે લઈ જાવ તો તમારે ત્યાં આવું- સુખ મન અને તમને સરખી લાગી હશે. ”

અર્થદાસ મનમાં બોલ્યો : “ જો ખહારવટીજો ખરો ! મ્હારે ઘેર આવવું છે, ત્યારે પેલીને બચાવવા શું કરવા લહડ્યો અને ધવાયો ?

કોણ જાણે. ખંદારવટીઆનો બેઠુ થઇ એમ કંઈ કેમ ન હોય ? ”
સ્વાર્થજળના માછલાએ પરમાર્થબુદ્ધિની કલ્પના ન કરાઇ.

સરસ્વતીચંદ્રે ફરી પુછ્યું : “ ભાઇ તમારે ઘેર મને લઇ જશો ?
હું તમને કામ લાગીશ. આ દેશનો હું ભોમીયો નથી ને તમે સઉ
રસ્તાના ભોમીયા હશો. ”

“ મ્હારે ઘેર તે મરવાને લઇ જાય ?—અર્થદાસ પણ ખરે કે
તને પણ ચપટીમાં લે ! ” એટલું મનમાં બોલી મ્હોટેથી બોલ્યો;
“ હા—શા વાસ્તે નહિ ? પણ એટલી સરતે જો, કે મ્હારી ધરવાળી
પાછી આપવી ! ”

“ ભાઇ, તે તો હું શી રીતે કરું ! પણ તમારે ઘેર ચાલો એટલે
હું તપાસ કરવા લાગીશ ”

“ જો હુલ્લો ? ” અર્થદાસ આટલું મનમાં કહી વળી મ્હોટેથી
બોલ્યો. “ વાર ભાઇ ચાંદાભાઈ ? આપણે અહિં ક્યાં સુધી પડ્યા
રહીશું ? ચાલો ગામ બહાર જઈએ ! ”—મનમાં બોલ્યો :—“ પોલીસમાં
મ્હોંચાકુ પછી એ તો રત્નનગરીની પોલીસ છે ને વાણીઆ સાથે
કામ છે. ”

એ જણ ઉઠ્યા અને મનહરપુરી બહાર ચાલવા લાગ્યા. ચાલતાં
ચાલતાં અર્થદાસે ખેલ માંડ્યો. અર્ચાત્યો રસ્તા વચ્ચે બેઠો અને
રોવા લાગ્યો :

“ ઓ મ્હારી મા રે ! ત્હારું થશે ? ઓ ”—સરસ્વતીચંદ્ર
અચકી આભો બની આસના વાસના કરતો બોલ્યો ; “ શું છે ?
તમારી માને શું થયું ? ”

“ અરે, મ્હારી બાયડીને પેલા લઈ ગયા—બીચારી રવડી મરશે—
ઓ મ્હારી મા રે—બાયડી રે ! ”

“ ધીરજ ધરો, ભાઇ, ગામમાં ચાલો અને રસ્તો કરીશું. ”

“પણ એની પાસે દાગીના છે તે !—એ તો માફ સર્વસ્વ ! હવે હું ખાદ્ય શું ? મ્હારા ઘરમાં તો ઝેર ખાવા જેટલી કુટી બદામ નથી ! ઘરવાળાને ભાડું ક્યાંથી આપીશ ! મ્હારાં તો હાંફા અને લાઠડાં બે વેચાશે !—ને હું મોદીને શું આપીશ ને ખાયડી ખોળવા સરકારમાં શું આપીશ !—ઓ ચાંદાભાઈ હું તો અહિંયા જ મરીશ.”

ધણું સમજાવ્યો પણ અર્થદાસ ઉઠ્યો નહિ. આખરે આંખો શાડી, રોષ ખોલ્યો; “હું તો હવે ફાંસો ખાધ મરવાનો. દૈવે મને આજ્ઞા પણ ન ઘડ્યો કે ભોટ માગી પેટ ભરું. મ્હારા તો પેટમાં ગુંચળા વળે છે—ઉઠાતુંએ નથી બોલાતુંએ નથી. ઓ ચાંદાભાઈ !—અબબબબ !—જલ અટકી હોય તેમ અર્થદાસ લાંબો થઇ સૂઇ ગયો, આંખો ચગાવવા લાગ્યો, ને મ્હોમાંથી શીશુના પરપોટા કહાડવા લાગ્યો.

સરસ્વતીચંદ્રને અત્યંત દયા આવી ને વિચારવશ થઇ ગળ-ગળો થઇ ગયો.” ઓ ઇશ્વર, હું ખિયારાને દુઃખથી છોડાવવા શું કરું ? આના દુઃખમાં મારી ભૂખ તો મરી ગઇ આને સ્ત્રીનુંદુઃખ નથી પણ પૈસાનું દુઃખ છે. એનું દુઃખ ભાગવા જેટલો તો પછસો મારી પાસે હતો, તે મ્હેં છોડ્યો. દ્રવ્યનો આવા પ્રસંગે ઉપયોગ હશે તેનું મને ભાન ન રહ્યું. આને ઇશ્વરે વિદ્યા આપી નથી—ગર્ભશ્રીમંત પણ નથી. મ્હારી ગર્ભશ્રીમતાં ઉપર ધુળ વળી ! આનું ઔષધ દ્રવ્ય, તે હું ક્યાંથી આપું ? દ્રવ્ય છોડ્યું ન હત તો આ પ્રસંગ ન આવત. ” વળી અર્થદાસના સામું જોઇને શાંત પડી વિચાર્યું; “દ્રવ્ય છોડ્યું ન હત તો અર્થદાસના દુઃખ જેવાં દુઃખ લોકોને થતાં હશે તે હું કેમ જાણત ? ”

શાન્તિએ સ્મરણને સ્ફુરવા દીધું અને પોતાના જનોષ્ઠી બાંધેલી મણિમુદ્રા સાંભરી આવી. સાંભરી આવતાં મુખ પર આનંદ અને ઉત્સાહ દીપવા લાગ્યા, “હા ! આના ઉદ્ધારનો માર્ગ સૂચ્યો.” મણિ-

સુદ્રા છોડી હાથમાં લેઈ તે પર જોઈ રહ્યો. “મણિસુદ્રા ! કુસુમસુંદરીની લલિત આંગળીએ વસવા-તેના ચિત્તને આનંદ આપવા મ્હેં તને આટલા મોહથી ધડાવી હતી ! તે સર્વ હવે વ્યર્થ ગયું. આ દીન વાણિકને આનંદનું સાધન તું હવે થા !

આ ક્ષિતિજ રેખા ઉપર સૂર્ય મંડળ શોભે છે તેમ તું કુસુમની આંગળી ઉપર દીપત ! સૂર્ય હમણાં ક્ષિતિજથી બ્રષ્ટ થશે !—હું અને તું કુસુમથી બ્રષ્ટ થયા ! તું હજી ગરીબનું ઘર ઉઘાડશે !—એ ત્હાં યોગ્ય નથી !—પણ ક્યાં કુસુમ અને ક્યાં આ વણિક ?—પણ હું તો ત્હારા યોગ્ય નથી, કુદરતે છોડી ગરીબનું ઉઘાડ ! મણિસુદ્રા લક્ષ્મીના છેલ્લા અવશેષ ! પ્રિય કુસુમની સ્મારક એકલી એક મ્હારી જોડે રહેલી છેલ્લી બહેન ! મ્હારા પિતાના વૈભવના છેલ્લા પ્રસાદ ! પ્રિય કુસુમના આજ ચિરાય જતા અંતઃકરણમાં રસજાતો મ્હારો દુષ્ટ હાથ ત્હારે યોગ્ય નથી ! મ્હાં જનોઈ બ્રષ્ટ છે—મ્હાં શરિર દુરાત્માનું ઘર છે ! મણિસુદ્રા ? લક્ષ્મીના છેલ્લા અવશેષ ? પ્રિયતમા પિતાના વૈભવના છેલ્લા પ્રસાદ ? પ્રિયતમ કુસુમની પ્રિયતમ બહેન ! મ્હારા સ્નેહની સ્મશાન વિભૂતિ ! મ્હારા આંસુથી કલંકિત કર્મ શિવાય તને તલું છું ! જા ! ગરીબનું ઘર દીપાવ !

સરસ્વતીચંદ્ર અર્થદાસ પાસે બેઠો—તેની આંગળીએ સુદ્રા પ્હેરાવી;—અને બૂખથી, દુઃખથી, દમાથી, વિરહથી, નયજો પડેલો વિકલ અને ગદ્ગદ બનતો તરૂણ દળી પડ્યો.

સરસ્વતીચંદ્રને બહારવટીયો કલ્પતો, ધડીકમાં તેને રત્નનગરીની પોલીસને વશ કરવાની ચુકિત શોધતો, ધડીકમાં તેની પાસેથી છુટે થવા ઇચ્છતો અને આખરે છેલ્લી ઇચ્છાને વશ થતો અર્થદાસ નિર્ધનતા અને દુઃખનો ઢાંગ લઈ પડ્યો હતો તે એવું ધારીને કે એને નિર્માલ્ય ગણી બહારવટીયો પોતાની મેળે પોતાને રસ્તે પડે. તેમ કરતાં નહું નાટક નીકળ્યું. અમાવેલી દેખાતી આંખો વડે તે સુદ્રા જોઈ,

તે મુદ્રામણિની પરીક્ષા કરી, નજર આગળનો દેખાવ સમજ્યો નહિ, અને મુદ્રા આંગળીમાં બેઠી અને સરસ્વતીચંદ્ર ઢળી પડ્યો કે એકદમ તીજળીની ત્વરાથી ઉભો થઇ ચોર ચિતવાળો પોતાને સમયસૂચક ગણતો પાછુ જોયા વગર અને વિચાર કરવા ઉભા રહ્યા વગર, મુઠી વાળી નાઠો.

ગોવર્દનરામ. મા. ત્રિપાઠી

વિસલની ચઢાઈ.

આ પ્રમાણે કલ્યાણકારી શકુનિયાળ ચિન્હથી વિસળના રાજ્યનો પ્રારંભ થયો, પણ તેની ચડતી કળા પછવાડેથી વધારે ઘેરાઈ મધ, અને ચંદ બારોટ કહે છે કે, એને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મેલ્યો હતો. તેનું કારણ દેખીતું છે, તે એ કે, તેની એક રાણી પરમાર પુત્રી હતી તે એકલીના ઉપરજ તે સર્વ રાણીઓ કરતાં વિશેષ મોહિત થઇ ગયો હતો. તેથી બીજી રાણીઓ અને તેમનાં સગાં વહાલાંઓને અદેખાઈ ઉપજી. તો પણ શિવના આશ્રયથી તેને તેની સત્તા પાછી મળી, ત્યાર પછી તેનો ઉપભોગ તેને ત્રાસ દાયક રીતે કરવા માંડ્યો. તેમાં મુખ્ય તો કરીને તે નિર્મર્યાદ કામને વશ થઇ ગયો ને એની પ્રજા દેશ છોડીને ટાળે મળી ઉઘાળા ભરી જવાને તૈયાર થઇ.

નગરવાસી બોઠો, ટાળે ટાળાં મળીને પ્રધાનને ઘેર ગયા, અને કહેવા લાગ્યા: ‘ સ્ત્રી અને પુરૂષ બન્નેના ઉપર સંકટ ગુજરે છે માટે અમે અહિ રહીશું નહિ અને ક્રોધના માર્યા જતાં રહીશું. ઉકળેલા બોઠોને પ્રધાને ધીમા પાડ્યા. તેમનામાંથી જે મુખ્ય હતા તેઓને અને રાણીઓને લઇને સર્વ વાળું રાજ પાસે આવ્યું. તેઓ કહેવા લાગ્યા

કે જમિનું રક્ષણ કરવા રાજ્યએ બહાર ધરતા રહેવું. ભૂતળમાં ધણા રાજ્યો છે. એવા કાંટાનો નાશ કરવા અધિરાજ્યએ આક્રમણ કરી ને તેઓનાં નગર અને પ્રાન્ત સ્વાધીન કરી લેવા જોઈએ. તેમના કહેવાનો બાવાર્થ રાજ સમજ્યો. તે બોલ્યો:-“ મારામાં જે ભડકો ઉઠ્યો છે તે તમને દઝાડશે. વાર તમે કહો છો તે પ્રમાણે હું કરીશ; હું કીરપાળને તેડવા મોકલું છું ને જે જે દેશ જવાને તમને ધરીત લાગતું હોય તે તે દેશ હું ઘોડે ચઢીને તમારી સાથે આવું છું.

પછી તેણે પોતાના સર્વ મંત્રીઓને આજ્ઞા આપી, અને કીરપાળને તેડું મોકલ્યું. તે સમ્મરથી અજમેર નગરમાં આવ્યો. આવીને રાજના ચરણને તેણે સ્પર્શ કર્યો. નજરાણામાં એક તલવાર લાવીને મૂકી. તેની મૂઠ અને બિણીયું રત્નજડીત હતાં. રાજ્યએ તેને કેડે બાંધી; મુહૂર્ત વર્ત્યું. રાજ બોલ્યો:-સાઈ મુહૂર્ત આપ્યું, તે પ્રમાણે નવખંડ પૃથ્વીમાં હું મારી તલવાર ચલાવીશ, અને આખું જગત હું મારે સ્વાધીન કરી લઇશ મેરના જેવા અચલ રાજ્યો હશે તો પણ હું તેઓને ખંડીઆ કરી દઇશ. અરે! કીરપાળ! માઈ કહ્યું સાંભળ, ખજનો લઇને મારી સાથે ચાલ વિસલ સરોવરે આપણે તંબુ ઠોકવો. ”

દશે દિશાએ તેણે તેડાં મોકલ્યાં કે બધાએ આવીને મને અજમેર મળવું. મહાન શ્રી પરિહાર આવીને તેના વાવટાને મળ્યો, મંદોસરના ધણીએ આવીને તેનો ચરણ સ્પર્શ કર્યો, બધા ગહિલાટ (ધેલોટી) મેળાને માથે થઇ આવ્યા. રામગોર, તુંવર, પાવાનો ધણી, મેવાડનો રાજ મહેશ, ડુનાપુરનો મેદિલ પોતાના સાથ સહિત આવ્યા. બધોય પણ પોતાનું પાયદળ લઇને આવ્યો. સિંધનો રાજ નાશીને સિંધ જતો રહ્યો. ભટનેરના રાજ્યએ નજરાણા મોકલ્યો. મુલતાન સુધીના રાજ્યએ તેને આવી મળ્યા. જેસલમેર આજ્ઞા પહોંચી. બધા મોટા ભૂમીયા તાબેજ હતા; ચાદવ, વાઘેલા, ભેરી, મહાન ગુર્જર, સર્વેએ તેના તેડાનું પણ રાખ્યું. અંતર વેદમાંથી કુરંત આવ્યો બધા

મહેરે તાણે થઇ તેનો ચરણ સ્પર્શ કર્યો. જેતસિંગ આશ્ચર્ય માથે ચડાવી નીકળ્યો; તે સાથે તચ્ચીપુરના રાજાને લેતો આવ્યો. ઘણા પરમાર ઘોડે ચડ્યા; દોર તેની પાછળ ચાલવા આવ્યા; ચડેલ, હાહીમ, એએએ તેની પુજા કરી, તરવાર ધુમાળીને સર્વે ભૂમીયાને સ્વાધીન કરી લીધા.

કોઇ સોલંકી માન આપવા આવ્યા નહિ, તેઓ કટલાશથી તરવાર પકડી આધા રહ્યા. આવું જોઇને જેતસી ગોલવાલ બોલ્યો: "અજમેરમાં આપણાં ધર અને નગરને સાચવવા થોડી ફોજ મૂકી, આપણે ચાલો. ચાલુક્ય ખચી જવાનો નથી. કુચ ઉપર કુચ કરતા થોડાઓ ચાલ્યા પર્વતને રસ્તે, રાજા પોતાનો પહેલો ત્રા સોલંકી ઉપર કરવાને ચાલ્યો. ઘણા કિલ્લા તેને જમીન દોસ્ત કરી નાખ્યા. તેને ઝાભોર લીધું અને તેનો કોટ તોડી નાખ્યો; પહાડોમાં અને જંગલોમાં શત્રુઓ નાશી ગયા. આણુ ઉપર ચડી તેણે અચળેશ્વર જોયા; વાગવ તેણે તાણે કરી લીધું, સોરઠ જે ગીરનારની ભૂમિ ત્યાંથી એને માન મળ્યું અને ખંડણી મળી-લડાઇ મળી નહિ.

ચૂજરાત જે સીતેર નગરની ભૂમિ હતી તેમાં ચાલુક્યરાજ બાલુક યોધો હતો. સમાચાર સાંભળીને બાલુક ઘોડે ચડી આવ્યો, શિવ અને દુર્ગાની તેને પૂજા કરી. પોતાને ખબર તેને બાલો મૂક્યો. તેની સાથે ત્રીસ હજાર ઘોડે સ્વાર હતા. સીતેર મદ્દ ઝરતા હાથીઓ હતા; બે ગાઉને છેટે તેને છાવણી નાંખી ચોહાણે ધુંધાટ સાંભળ્યો. ચાલુક્ય રાવના ધણવાનો ધુંધાટ રાજા વિસલે સાંભળ્યો. રણુ ઘોડે મંગાવીને તે અશ્વાર થયો. રાજ્ય ઠંકો ગજવ્યો, સેનાને ક્રમમાં ગોઠવી તે આગળ ચાલ્યો. વર્ષાઋતુમાં જેમ તમરાં અવાજ કરે છે તેવું દેખાવા લાગ્યું; હાલો ચકચકવા લાગી, બાલા ઝળકારા દેવા લાગ્યા; થોડાઓને મન આનંદ હતો, કાયરને મન કષ્ટ હતું. ચાલુક્યની ભૂમિનો નાશ કરી દરીયાના ભરતીને પેઠે સેના આગળ ધસી. રસ્તે જતાં નગર, ગ્રાહર અને ગામડાં જે આવે તે લૂંટતા ગયા.

ચાલુક્યે સમાચાર સાંભળ્યા એટલે ધુધવાઇ જમ બડકો થાય છે તેમ ધુધવાઇને તે સાવચેત થયો. બાલુકરાય ચાલુક્ય યોધ્ધા, પ.ણી મંગાવીને નહાયો; વિષ્ણુનું ચરણામૃત લીધું. હારને ગળામાં પહેરી લીધા અને બોલ્યો જે અર્થ સાધયામિ વા દેહં પાતયામિ. (આજે હું જય પામવા કે મરવા જઈ છું.) જો હું નાહું તો મારા કુળની લાજ જાય. આખી ભૂમિમાં કોઇ યોધ્ધા નથી જ, કે હથિયારથી હન્ટેત થયા વિના વિસલ ચાલ્યો જાય છે ?

શ્રી કંઠ બારોટને શત્રુ પાસે મોકલ્યો. તે વિસળદેવ ચોહાણને મળ્યો. હાથ ઉઠા કરી તેણે આશિર્વાદ દીધો. બાલુકરાયની હાલ ચાલુ વિષે તેણે તેને કહ્યું; તમારે જે કરવાનું છે તે રાજ સાથે કરવાનું છે, રૈયતની સાથે તમારે શું કામ છે ? તમે તેમને ખડુ હાની કરી છો. કોઇ હિન્દુ રાજ એવું કરે નહિ. રૈયતને દુઃખ દેતો બંધ થા અને ઘેર પાછો જા. અજમેર જઇ પહોંચ અને ત્યાં રાજ્ય કર. બાલુક રાજ્યે કહ્યું કે ‘હું ક્ષત્રિય જાતીનો છું, લડાઇ ચલાવવાનો મારો ધર્મ છે. નાસવું એ મને દુઃખદાયક છે, પણ મોતનો દિવસ તો મારો ઉત્તરનો દાદાડો છે, મારી આસપાસ સામંતો છે તે કુલીન જાતના છે અમે તમારાથી પાછા હઠવાના નથી, જો તને એમ પરવડે નહિ તે. પાછો જા ને લડાઇ કરવી છોડી દે. રણ ક્ષેત્રમાં સામો થઇશ નહિ. ચોહાણને એવો નિરોપ પહોંચ્યો એટલે તેને રાજ્ય ડોકા વગડાવ્યો ઘોડા અને હાથીઓ ઉપર સામાન સળવ્યો. યોધ્ધાઓએ હથિયાર ધરણુ કર્યા. બન્ને સેના પાસે પાસે આવી ગઇ. તે દરિયાનાં મોજાની પેઠે શિખર નમાવતી દેખાવા લાગી. ચોહાણે ચકાવો રચાવ્યો. અને બોલ્યો:—’ હવે આપણે જોઇએ છીએ કે બાલુકરાય અભિમન્યુની પેઠે કેવો ભાંગે છે. જેવો લેખ લખ્યો હશે તેવું નીપજશે.

બન્ને સેના મળી; યોધ્ધાઓ પોતાના મિત્રને કહેવા લાગ્યા— મારાઓ ! મારો મારો !’ તેઓ લડ્યા અને એક બીજાને કતલ કર્યા.

ચાલુક્યની સેના પાછી હતી; બાલુકરાય તેઓની ઝોથે આવી પહોંચ્યો, ગાઢ વ્યૂહ તેણે હલાવ્યો. પરિહાર અને મહિલાટે પૂઠ ખતાવી. પરિહાર તુંવરના ડેકાણા ભણી દોડ્યો; ગાઢ વ્યૂહ ટૂટ્યો, અને એકઠો લોચો વળી ગયો. આ વેળાએ ખંધર અને બલોચ શૌર્ય રાખી કંઈ મહત્કાર્યા વિના બાલુક સામા થયા. યોધ્ધાઓના ડમલા, જેમ તેઓ હોળી રમ્યા હોય તેમ લાલ રંગાયા; તેઓ લોહી લોવાણુ થઈ ગયા. વસ્ત્ર ઋતુમાં જેમ પાલાય (કેસુડાનું) તું જાડ લાલ ફૂલથી છવાઈ ગય છે તેમ હાથીઓ લોહી વહેતા ચળકતા દેખાયા. બાલુક અને વિસલ એક ખીજાને દેખાવા લાગ્યા. તે જાણે સૂર્યના સામા થવાથી ચંદ્ર ઝાંખો દેખાય છે તેમ દેખાવા લાગ્યું. ચાલુક્ય ઘોડે ચડેલો હતો, ચોહાણુ હાથી ઉપર બેઠો હતો; બન્ને રાજાઓ ભયંકર લડાઈ લડ્યા. બાલુકે જઈને જ્યારે પોતાના ઘોડાને હાથીના દંતુશળે બચાડ્યો ત્યારે એક ખીજાના હાથીયાર ભેગા અથડાયાં. રાત્રિ પડી એટલે યોધ્ધાઓ છૂટ પડ્યા; તેઓ પોતપોતાની છાવણીમાં ગયા અને ધાયલ થયેલાની સાંસ્વાર કરવા લાગ્યા.

ખીજે દાહાડે સવારમાં ચાલુક્યના મંત્રીઓ ભેગા થઈને આવ્યા અને તેમને રાજા જાણે નહિ એમ ચોહાણુને નિરોપ મોકલ્યો. પાવાન! ઘણી આ સાંભળીને રાજા પાસે ગયો. તેણે કિરપાળને બોલાવ્યો ચાલુક્યના મંત્રીઓ તેઓને મળવા ગયા; તેઓ બોલ્યા; જે જે માગે તે તે લાવીને તમારે પગે મૂકીયે, રાજાએ પ્રત્યુત્તર આપ્યું; “ સાંભળો અહિં હું બોધણુ રાખી જઈ છું; એક માસ પછી હું અહિં નગર બાંધીશ—આ માન્ય કરો અને ભેટ લઈ આવજો ” આ પ્રમાણે કોલ કરાર થયા. ચોહાણુ રણક્ષેત્ર છૂટ્યો—ચાલુક્ય ધાયલ થયો હતો. વિસલ નગર સ્થાપીને વિસલ પાછો ઘેર ગયો.

રાસમાળા.

(૧૦૨)

સંયમ

આ જગતમાં જેટલું દુઃખ છે તેનો લગભગ પોણો ભાગ માણુ-
સોએ પોતાના મન ઉપર થોડોક અંકુશ ન રાખવાથી પેદા કરેલો છે.
જો માણુસો પોતાનાં મન, શરીર અને વાણી ઉપર અંકુશ રાખતાં
હોય તો તેમને જે સુખ પેદા થાય તેનું વર્ણન કરવું પણ અશક્ય
છે. માણુસને અનેક પ્રકારની ઇચ્છાઓ અને આશાઓ પેદા થાય છે,
પણ તેમાં તેને એટલો વિચાર થતો નથી કે એમાંની કેટલી પાર પડે
તેવી છે, ને તે પાર પડે તેવી હોય તેમાંથી પણ પોતાને કેટલી પ્રાપ્ત
કરવાનો હક છે. આ એ વાતનો નિશ્ચય થયા પછી પણ જે યોગ્ય
ઇચ્છા કે આશા જણાય તે સરળ થશે જ એવો કાંઇ નિશ્ચય નથી,
એટલે તેને માટે ગાંડા થઇ જવું કે તે ન થઇ શકે તો મને તેવે
માર્ગે ચઢી જવું એ અનેક પ્રકારની ગુંચવણોનું અને અનેક દુઃખનું
કારણ છે. આપણને જે યોગ્ય હોય તેજ ઇચ્છવું એ ટેકણે મન
ઉપર અંકુશ રાખવાની જેટલી અગત્ય છે તેટલીજ ઇચ્છેલી વસ્તુ પ્રાપ્ત
ન થાય તે સમયે પણ રાખવાની છે. પણ આ ઉપરાંત ઘણાંકને કોઇ
એકાદ એવી ટેવ પડેલી હોય છે કે જેને સંતોષવા વિના તેમને ચેન
પડતું નથી, આવી એક ટેવ કદાપી નિર્દોષ જેવી જણાતી હોય તો
પણ તેમાંથી ખીજી અંક પેદા થાય છે, ને છેવટ ઘણી હાનિ ઉપ-
જાવે છે. માણુસે એવાં રહેવું જોઇએ કે કશાને પણ આધીન થઇ
જવાયું હોય નહિ. ફલાણા વિના ચાલશે જ નહિ એમ હોય નહિ.
નિરંતર ખીજની વાહવાહ કે સાબાશી સાંભળવાની ઉમેદ કરતાં આ-
પણા પોતાનાજ અંતઃકરણની શાન્તિ સાચવવાનો માર્ગ સાધ્યો હોય
તો વધારેમાં વધારે સુખ ઉપજે છે. એટલા માટે આપણને આપણા
મન ઉપર ઘણામાં ઘણો સંયમ રાખવાની અપેક્ષા છે. એક વિદ્વાને
કહ્યું છે કે જગતમાં સુખ છે તે કોઇ વસ્તુમાં રહેલું નથી. કેવલ

પોતાના મનના સંતોષમાંજ રહેલું છે; કેમકે જગતના જેટલા જેટલા પદાર્થ છે તેનો એવોજ સ્વભાવ છે કે એકને પામ્યાથી ખીનને પામવાની ઇચ્છા થાય છે, ખીનથી ત્રીજીની થાય છે ને એમ કંઈ છેડો આવતો નથી. જેને થોડામાં થોડી તૃષ્ણા છે એટલે જે ઘણામાં ઘણું સંતોષી છે તેજ સુખી છે. આવો સંતોષ સંયમ વિના પેદા થતો નથી. આપણે જે સ્થિતિમાં હોઈએ તે સ્થિતિમાં સારામાં સારા કહેવાઈએ તેવા થવાને નિરંતર પ્રયત્ન કરવો. પણ મનને કોઈ અયોગ્ય વાસનાની પાછળ ભ્રમતાં ચટકાવવા માટે નિરંતર સંયમનો અભ્યાસ રાખવો. નાના નાના વિષયોમાં પણ સંયમ રાખવાની જરૂર છે એટલુંજ નથી પણ વિચારમાં પણ સંયમ રાખવાની જરૂર છે, કેમકે અયોગ્ય વિચાર, આજ નહિ તો, કોઈ કાલે પણ અયોગ્ય કામ ઉપજાવ્યા વિના રહેતા નથી.

મન ઉપર સંયમ રાખવાની સાથેજ શરીર ઉપર પણ સંયમ રાખવાની અપેક્ષા છે. ઘણાંકને આપણે એમ બોલતાં સાંભળીએ છીએ કે અમારા મનમાં તો આમ હતું, પણ આમ થઈ ગયું. આ બોલવું માત્ર પોતાની જાતને તેમ સામાને ઠગવા માટેજ બોળી કાઢેલું છે. મનમાં જે નિશ્ચય હોય તો શરીર કોઈ દિવસ પોતાની મેજે તેથી અવળું ચાલી શકતું નથી. ઉલટું એમ તો કોઈવાર થાય છે કે મનમાં કોઈ વિચાર નહારો થયો હોય પણ શરીરને તે પ્રમાણે ચાલવા ન દીધું હોય તો તે વિચાર નાશ પામી શકે છે. મનનો નિશ્ચય એજ શરીરને પણ ચલાવવાને સમર્થ છે, પણ સંયમથી એટલુંજ કરવાનું છે કે મનના અંકુશમાંથી શરીરને કદાપિ ખસવા દેવું નહિ. ઘણાંક એમ સમજે છે કે શરીરના નિર્દોષ ઉપબોગથી સંયમમાં ભંગ થતો નથી, પણ શરીરને ઉપયોગ વિનાના લાલન પાલનથી આજસની ને અયોગ્ય નરમાશની ટેવ પડે છે, ને તેથી તે મનના તાપ્તામાંથી પણ નીકળી જવાનું ધીમે ધીમે શીએ છે. માટે નાની મોટી સર્વ વાતમાં

શરીરને પણ યોગ્ય રીતે અંકુશમાં રાખતાં શીખવું. શરીરની જુદી જુદી ઇન્દ્રિયો ધણીકવાર પોતપોતાના વિષયમાં એવી બહેકી જાય છે કે પરિણામે બહુ દુઃખ અને અપયશ વહોરી લાવે છે. નેત્ર, શ્રવણ, આદિ ઇન્દ્રિયોને જે સ્વાદ પડે છે તેથી તે લોભાદને ગમે તેવે માર્ગે ચઢી જાય, પણ એવા અસંયત આચારણથી વિનાશજ નીપજેછે.

મણિલાલ નજીભાઈ દિવેદી

શાન્તિ.

જુઓ, તમારી ચારે પાસ નજર કરો. સૂર્ય ઉગે છે, આથમે છે; દિવસ આવે છે, રાત પડે છે; પવન વાય છે, શીતલતા વિરનારે છે. ઋતુઓ એક પછી એક આવે છે. ઠાઠ, તાપ, વૃષ્ટિ, એમ આવી પૃથ્વીને પોષણ કરે છે. વૃક્ષો પોતાને કાલે ફળ આપે છે; ખેતરો સમયે સમયે અન્ન પૂરું પાડે છે. આમ આખી પૃથ્વી ઉપર રિશ્વતી રચના ચાલ્યાં જાય છે. એક પૃથ્વીના ગોલને મૂકીને બીજી જે અનેક પૃથ્વીઓ તારા, નક્ષત્ર, ગ્રહ દત્યાદિ રૂપે નજર પડે છે તેના ઉપર જુઓ, તેા તે પણ એક એકના આશ્રયથી પોતપોતાના સ્થાનમાં રહી પોતપોતાનાં કામ કરતી જણાશે. બહારની સૃષ્ટિને મૂકી તમારા શરીરની અંદરની સૃષ્ટિ જુઓ. તેમાં એક પળવાર પણ અટક્યા વિના શ્વાસ ચાલ્યાં જાય છે, લોહી ક્યાં જાય છે, અન્ન પચ્યાં જાય છે, ને એ ત્રણ અન્યોન્યને મદદ કરે છે, અને એમ શરીરનાં તત્ત્વો અંધાતા ચાલે છે. આ પ્રમાણે જે ઘટના બહાર અને અંદર સર્વત્ર વ્યાપી છે. તે કેવી નિયમિત છે, કેવી એક એક જોડે સંબંધવાળી છે, છતાં કેવી શાન્તિથી અસુક રીતે ચાલ્યાંજ જાય છે, એ નિયમ

અને સર્વથ તેમાં એક તલપૂર પણ અંતર થાય એમ ધારો. તો શું પરીણામ થાય ? યવન વાતો બંધ થઇ જાય કે શરીરમાં લોહી ફરતું બંધ થઇ જાય, તો જેમ એક પાસ આખા વિશ્વની રચના ભાગી પડે, તેમ બીજી પાસ એકે એક જીવ પણ મરી જાય. એનું સાધારણ ઉદાહરણ જોઇએ તો એજ છે કે આપણને જે જે રોગ થાય છે, તે એ ચાલતા નિયમમાં આપણે કાંઇક અવ્યવસ્થા કરી હોય તેને સુધારી લેવા માટેજ થાય છે; બહારના વિશ્વમાં જે અનિયમિત બનાવો બને છે તે પણ તેવાજ હેતુવાળા છે; આપણાં દુઃખ પણ સુખ માટે છે.

આખા જગતની આવી રચના અનેક નિયમોથી મથાર્થ ચાલ્યા જાય છે. તેનો ખડખડાટ કે ગડગડાટ કોઇ સાંભળતું નથી. પણ એ નિયમ આગળ માણસ પોતે કેવો તુચ્છ કેવો હલકો, કેવો લાજ બરેકો વ્યવહાર પાળે છે ! જગતના નિયમથી ઉલટું ચાલવા જાય છે ! જે માણસ ભેગાં થયાં કે તુરત કાંઇને કાંઇ વિરોધ ઉઠવાનો, કાંઇને કાંઇ કલહતું કારણ જડવાનું, ને એમાંથી એવો કોલાહલ થવાનો કે જે બધા ગામને જાણ થાય. માણસો જે જે દુઃખના ભોગ થઇ પડ્યા છે, જે જે કષ્ટ વેઠે છે, તે બધાં પરસ્પર સંબંધ બગાડવામાંથી પેદા થયાં છે. આપણે હમણાંજ જોયું કે જે નિયમથી આખા વિશ્વની રચના શાન્તિએ ચાલે છે, તે શાન્તિમાં જરા પણ વિધ્ન પડે તો આખું વિશ્વ ભાગી પડવા વેળા આવે છે; તો માણસો જ્યારે પરસ્પરમાં શાન્તિ સાચવે નહિ, પરસ્પર દ્વેષ અને કુસુપ તથા ઇર્ષ્યાથી શાંતિનો ભંગ કરે, ત્યારે તેવાં માણસ જે ધરમાં, જે કુટુંબમાં જે ગામમાં કે જે દેશમાં હોય તે ધર તે કુટુંબ તે ગામ, કે તે દેશ, વિનાશ પામે એમાં આશ્ચર્ય નથી. માણસનો સ્વભાવ એવો છે કે તે એકલું રહી શકતું નથી. તેને એકલાં ગમતું નથી એટલુંજ નહિ, પણ તેના શરીરનું અને મનનું બંધારણ એવું છે કે તેને જે જે

અપેક્ષા થાય છે. તે તે પોતે એકલુંજ પૂરી કરી શકતું નથી. પોતાને ખાવા, પીવા, ઓઢવા, પહેરવા જે જે વસ્તુઓ જોઈએ, અને તે વસ્તુઓ મેળવવા માટેનાં જે જે જુદા જુદા પ્રકારનાં સાધન જોઈએ, તે બધું એકલું એકજ માણસ મેળવી શકતું નથી. પશુ પક્ષીને તો ઠીકજ છે, કે તેમનાં શરીરની સંભાળ ટાઢ તડકા વખતે કુદરત પોતેજ રાખે છે. તેમના પેટને માટે પશુ ફળ ફૂલ સર્વત્ર પેદા કરે છે; પશુ માણસને એમ નથી. એને તો ટાઢમાં ઓઢવાનું જોઈએ છીએ, વર-સાદમાં ઢાંકણ જોઈએ છીએ, પેટને માટે અમુક પ્રકારનું ભોજન જોઈએ છીએ. આટલું તો તેને જેના વિના ચાલેજ નહિ તેવી આવશ્યક વાતોમાં છે, પણ જ્યારે તેને જે ઉપભોગ કે આરામની ઇચ્છાઓ થાય છે ને જેને પૂરી કરવા માટે કરોડો માણસોને કામે લગાડયાં પણ છેડો આવતો નથી, તે લક્ષમાં લઈએ ત્યારે તો માણસ શું નથી માગતું, ને તેને શું નથી જોઈતું, એ કહી શકાતું નથી. પશુ પક્ષી એવા ઉપભોગ કે આરામ કાંઈ જાણતાં નથી. આવો વિચાર કરતાં સમજાય છે કે માણસ પોતે એકલું આમાનું કશું કરી શકે એમ નથી. પોતાને જેના વિના ચાલે નહિ તેવી વસ્તુઓ પણ પેદા કરી શકે તેમ નથી. પણ આવી કેવલ શરીરની જ રચના કરતાં જ્યારે માણસના મનનું બંધારણ જોઈએ ત્યારે એમજ જણાય છે કે તેનાથી એકલાં રહી શકાતુંજ નથી. તેને સર્વદા પોતાની જાતના કોઈ પણ જીવની સોખતની અપેક્ષા રહે છે, ને ઘણું કરીને પોતાની પ્રતિ જાતિનો સહવાસ તેને બહુ અનુકૂળ ને આનંદકારક લાગે છે. આમ સ્પષ્ટ જણાય છે કે માણસો પોતાના શરીરની તેમ મનની શાન્તિને માટે પોતાના કરતાં બીજાનાં ઉપર આધાર રાખવો જ પડે છે. જ્યારે આવું છે ત્યારે એ શાન્તિમાં જરા પણ વિક્ષેપ પડે તો એને અત્યંત દુઃખ પેદા થાય એ પણ સમજવું કઠિન નથી. પરસ્પર શાન્તિથીજ વર્તવામાં માણસને શરીર અને મનનું સુખ મળે છે; બહારથી સુખ મળે છે એટલુંજ નહિ, પણ પોતાના અંતઃકરણમાં

પણુ સર્વ પ્રકારનો સંતોષ પેદા થાય છે. માણુસે જેમ અને તેમ શાંતિ સાચવવી એ તેના શરીરનો, મનનો, સ્વભાવનો નિયમ છે. શાન્તિ ન સાચવવાથી તેને શરીરમાં, મનમાં, સ્વભાવમાં સર્જન પીડા થાય છે; રોગ થાય છે ક્લેષ થાય છે, અસંતોષ વધે છે, ને એ સર્જને લીધે એક પણ સંબંધ ગમતો નથી, કોઈ પણ તેની પાસે રહેતું નથી, તેને કોઈ સહાય થતું નથી, એમ પોતાને તેમ જગતને દાનિ થાય છે.

મણિલાલ નલુભાઈ દિવેદી.

સાહિત્ય સાથે પ્રજાનો ઘાડો સંબંધ.

[રા. અરેશ્વર દુરામજી ખખરદાર આ જમાનાના મોટા કવિ છે. તેમણે દલપત શૈલીથી કાવ્યો લખવાની શરૂઆત કરી અને ઉત્તર રાત્રર તેમનાં કાવ્યો ચઢતી કોટિનાં થવા લાગ્યાં અને સાહિત્યમાં તેમને ઉચ્ચ સ્થાન મળ્યું. તે પારસી હોવા છતાં શુદ્ધ ગુજરાતી ઉપર સારો કાબુ ધરાવે છે. તેમનો ભાષા પ્રેમ સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સાહિત્ય વિભાગના પ્રમુખ પદેથી તેમણે આપેલા ભાષણમાં સારી રીતે માલમ પડે છે. તે ભાષણમાંથી નીચેના શ્લોક આપ્યા છે.]

સાહિત્યની આવી મહત્તા છે, તેનો આવો પ્રભાવ છે, તેનું આવું અમરત્વ છે. ક્ષણે ક્ષણે બદલાતી પ્રકૃતિનું અને પળે પળે મૃત્યુના મુખમાં હોમાતી માનવસૃષ્ટિનું એ નવજનક અમૃત છે. સાહિત્યની આવી મહત્તા જે ગભીરી શકે તેજ માનવજીવની મહત્તા પિછાની શકે અને માનવજીવનમાં મહત્તા લાવી પણ શકે. જૂદી જૂદી પ્રજાઓની ઉન્નતિ કે અધોગતિ તે તે પ્રજાઓનાં સાહિત્યની ઉન્નતિ કે અધોગતિ સાથે પરસ્પર સંકળાયેલી રહે છે, સાહિત્યની ઉન્નતિમાં પ્રજા-

જીવનનો ઉત્કર્ષ છે, અને પ્રજાજીવનના ઉત્કર્ષમાં સાહિત્યની ઉન્નતિ છે. પ્રજાપ્રજ્ઞાઓના સમર્થ સાહિત્યગ્રંથો હો તો તે તે ગ્રંથો ગ્રંથિત થયા તે કાળમાં તે તે પ્રજાઓ સંસ્કૃતિની પરમ સ્થિતિમાં હતી એવું તુરત પ્રત્યક્ષ થશે. સાહિત્યની ઉન્નતિ એટલે પ્રજાના મનોવ્યવહારનાં પ્રખર દર્શન, પ્રજાની પુણ્ય ભાવનાઓનું દેવમંદિર, પ્રજાની આત્મ-શક્તિના વિપુલ ધન્યકારા કોઇ પણ પ્રજા સુતેલી છે કે જાગતી છે, તે તેના સમકાળીક સાહિત્યની દશા થોડે વતે અંશે જરૂર સ્પષ્ટ કરશે. પૃથ્વીનાં રાજ્ય કરતાં આત્માનાં મનોરાજ્ય વધારે વિશાળ અને વધારે અજવાળામાં છે. પ્રજાની અધોગતિ એટલે એ મનોરાજ્યની અધો-ગતિ. “નંદનવનના પ્રાસાદોની ટોચ” પરથી સરી પડતો એ મનોરા-જ્યનો વિજયધ્વજ જ્યારે પૃથ્વીની ધૂળમાં રંગદોળાતો ચાલે છે, ત્યારે તેની સાથે એ વિજયધ્વજને ધારતી પ્રજા પણ ધૂળમાં હવાતીઆં મારે છે. જ્યાં સૂધી એ વિજયધ્વજને પોતાનાં હૃદય નીચોવાને તેના રંગથી એ પાછો ન રંગે, અને તેને પાછો સમર્થ હાથે ઝાલી વીરતાથી તેજ નંદનવનના અમરદ્રુમની ટોચે ચઢાવી ફરફરતો ન કરે, ત્યાં સૂધી એ પ્રજાનું પ્રજા તરીકેનું જીવન અસ્તવ્યસ્તજ રહેવાનું. એને પરાધ હાંલ્લી ધોવી પડશે, પારકા ચૂલા ફૂંકવા પડશે, ફેંકી દીધેલાં વસ્ત્રો દીધે ચઢાવવાં પડશે, અરધા કરડીને નાખેલા ટૂંકડા ખાવા પડશે, પરાયાં બાળકોનાં હાલરડાં ગાવાં પડશે, એના તનમનને ગુલામીનું સ્નાન લેવું પડશે, અને પવિત્ર ગંગોદકની અમૃતધારા નજર સામે વહેતી જતી છતાં એના આત્માને જવાલામુખી પવર્તના જેવો ધગ-ધગતો રહી આજીબાજી અધોગતિનીજ અગ્નિધારા ઉડાવવી પડશે. પ્રજાનું જીવન એ પ્રજાના સાહિત્યજીવનનું નિવાસી છે. એ જીવનની મરામત ચાલુ ના રાખે, એને વળગેલાં અને વળગતાં જાણાં હમેશાં સાફ ના કરે, એની બારીઓ અને અટારીઓમાંથી શેજ શેજ નવ-પ્રકાશિત સૂર્યનાં પ્રાણપ્રેરક અને પ્રાણપૂરક કિરણો એના તમામ ઓરડાઓમાં પ્રકુલપણે પ્રવેશવા ના દે, એની ભીંતો અને છતો

પરનાં સોનાજડયાં અને રત્નમડયાં કળાલેખનના ઝબકારા નવા નવા દષ્ટિકોણથી ના જોય, એનાં જૂનાં રાચરચીલાંની 'પ્રાણસમાં સ્વજનના' જેવી વહાલથી સંભાળ રાખી યુગયુગના અને જમાના જમાનાના નવા નવા સાજનો તેમાં ખુબીદાર ઉમેરો ના કરે, એ મહાભુવનમાં પ્રજાની ઉત્પત્તિ ધ્યક્ષનારા એ પ્રજાના રક્ષક પહેરેગીરો અને નેતાઓ પિતૃતર્પણની જેમ સાહિત્ય તર્પણમાં પોતાના આત્મા ના સમર્પે અને એ પુણ્ય ભુવનને 'ધર જેવું મીઠું' ગણી પ્રજા એને માટે ધરધેણી ના બને, તો એ પ્રજા જીવનને વિશાળ આકાશની હેઠે કાળના સખત તડકામાં તપીને વિદ્યાવું પડશે, અને વાયુનાં ધમસાણામાં કે વરસાદની રેલરેલામાં તથાજ નજી કદી પૃથ્વીથી પણ તેને જડમૂળથી ઉખડી જવું પડશે. એ સાહિત્ય ભુવનો જેનાં જેનાં ભાગી ગયાં કે તેનાં ખંડિયેર થયાં કે અવશેષમાં માત્ર તેની ઝાંખી સ્મૃતિજ રહી, તે તે પ્રજાનું પણ પૃથ્વીમાં માત્ર નામજ અવશેષમાં રહ્યું છે. માટે પ્રજા જીવનની પ્રતિકૃતિ તેના સાહિત્યમાં છે. તેમ સાહિત્યની પ્રતિકૃતિ તેને પોષનાર પ્રજાના હૃદયખળમાં છે. પ્રજા જીવનમાં જેમ જેમ ચેતન આવતું જાય, તેમ તેમ તેનું સાહિત્ય પણ નવચેતનવર્તું થતું જાય છે. પ્રજા માત્ર ઉદર નિર્વાહના પશુ કાર્યમાંજ ગુંચાઈ રહે, પ્રજા માત્ર એજ આરામમાંજ મરગુલ રહે, પ્રજા માત્ર સરસ્વતીનું સેવન લક્ષ્મીના રંગ ભુવનના દારમાં પેસવા પૂરતુંજ કરે અને પ્રજા માત્ર પૂર્વજોએ સંચિત કીધેલા સાહિત્ય ભંડારની કીર્તિની વાતો કરવામાંજ ગર્વ અને ગૌરવ માને કે એ સાહિત્ય ભંડાર પર તાળાં મારી તેમાં પોતાના પરાક્રમની સુદૃઢ પ્રસાદી પણ ના ઉમેરી શકે એવી સ્થિતિએ તે પૂરે, ત્યારે એ પ્રજાને માટે પૂર્ણિમાની આકાશ ભરતી પ્રભાસુધા નથી, કે નથી તેને માટે શુકલચંદ્રની દિનદિન વધુ વધુ ભરાતી ચાંદરણાંની ભરતીઓની મોતી પૂરતી છોળો. એને માટે તો અમાસનાંજ અંધારાં છે. એક ઢેકાણે મેં કહ્યું છે કે:—

“રસ ન કરે, પ્રભુતા ન સ્ફુરે, શું
આ તુજ એવી અમાસ !

(૧૧૦)

ધ્રુવદ ઉઘાડ, ખિલાવ કળા, સખી !

વેરી દે તુજ હાસ !

જે પ્રજના જીવનમાં એ સાહિત્યનો રસ નહિ ઝરે, કે એના હૃદયની અને બુદ્ધિની પ્રજુતા નહિ સ્ફુરે, તે પ્રજને માટે તો આખરે અમાસનીજ દશા નિર્માણ થયેલી છે. જે પ્રજાએ એ દશા ના લાવવી હોય, કે એ દશા ભણી જે ગમડતી જતી હોય, તે પ્રજાએ તો પોતાના જીવનની કળાને હજાર પ્રયત્ને પણ ચઢતી કરી ખિલાવવી પડશે, અને પોતાના હૃદયની રસિકતા તથા મનની પ્રજુતા વિકસાવવા માટે રાતદિન મથવું પડશે. એ મથન થશે ત્યારેજ પાછાં પેલાં દિનદિન ચઢતી કળાનાં ચાંદરણાં આકાશભરમાં તેના પ્રભાવ પાડશે, અને પછીજ પૂર્ણિમાની સોનેરી ગુલાંખી પાંદડીઓ જેવાં તેનાં હાસ્ય જગત-ભરમાં અનેરાં અમૃત પૂરશે.

અરદેશર ક. અખરદાર.

સાહિત્યનો ઈતિહાસ તેજ પ્રજનો ઈતિહાસ.

પ્રજનું સાહિત્ય એટલે એ પ્રજનો પુરુષાર્થ, એ પ્રજની વીરતાનો પુરાણ છતાં દિનદિન નવા નવા વિજય ઉઠાવતો ધ્વજરથંભ, એ પ્રજનાં સતત સ્ફૂર્તિ ભર્યાં વિજયગીતોમાં નવી નવી ચેતના પૂરતો અને ફૂંકતો શ્રેષ્ઠ પ્રજનો પુરુષાર્થ નષ્ટ કરવો હોય, તો તેના સાહિત્યનો નાશ આવશ્યક છે, એ દૂર મર્મ માનવજાતિને જૂના કાળથી જાણીતો છે. પૂર્વકાળમાં યુનાની સિકંદરે જ્યારે તે વેળાનું મહાબળી કરાન જીત્યું ત્યારે તેની મુખ્ય પુસ્તકશાળાને બાળી

નાખી હતી. આ પુરાણા સાહિત્યનો નાશ તે પછીની ધરાનની વેદ-
 કાળ-જૂની પ્રજની ઉત્તરોત્તર અધોગતિ પામેલી દશાનું મુખ્ય કારણ
 થઈ પડ્યો હતો. ઉત્તરકાળમાં ઈર્ષ્યે આયર્લેંડ જાયું, અને ત્યાં પણ
 આયર્લેંડના સાહિત્ય પર પડેલા હાંકવા તેના પ્રજસાહિત્યને ખોળખે
 નાખીને નિશાળોથી માંડી તમામ લોકવહેવાર અને રાજ્યવહેવારમાં
 અંગ્રેજ ભાષાનીજ સ્થાપના કરી, અને તેનોજ પ્રસાર સારા દેશમાં
 કરાવ્યો. બહુ ઘાંઘા કાળ સૂંધી આયર્લેંડની પ્રજનો આત્મા એમાં
 ક્યારેય કાઢી, અને આખરે આજથી ત્રીશેક વર્ષ ઉપર ત્યાંના વિ-
 ચારકો, કવિઓ અને રસવેતાઓએ પાછો પોતાની પુરાણી ભાષાનો
 અને તેના ખૂણે ખોચરે છુપાવી રાખેલા સાહિત્યનો ઉદ્ધાર કરવાનો
 ખતથી પ્રયાસ કર્યો, તથા એ પ્રયાસ કરતાં પ્રજની નાડીઓમાં પાછું
 ફેરું નવચેતન અને નવજીવન આણ્યું, અને પોતાની વહાલી સ્વતંત્રતા
 ફેરલા મહાભોગ આપીને પણ પાછી મેળવી, એ તો આપણી નજર
 આગળ બનેલો આજનો ઇતિહાસ છે. આપણા આ પુરાણ ભારતદે-
 જનો આ છેલ્લાં દોઢસો વર્ષનો એવોજ કાંઈ ઇતિહાસ આપણે જોઈએ
 છીએ. આપણી કથાઓ અને આખ્યાનોના ગામેગામે અને શેરીએ-
 શેરીએ થતા મેળાવડાઓ આજા આજા અને નહિ જેવા થતા ગયા.
 આપણા ધર્મગ્રંથોને પણ પાશ્ચાત્ય દ્વિલસૂત્રીની કસોટીએ ચઢવું પડ્યું.
 આપણા ઇતિહાસને પણ પરબુદ્ધિએ જાણી જોઈને આપેલી વિરૂપતા
 આપણે ખરી માની તેવોજ વિરૂપ માનતા થયા. આપણા અખાડા-
 ઓ, આપણાં તાલીમખાનાંઓ, આપણી યુદ્ધવિદ્યા, આપણા સ્વયંવ-
 રો, આદિ આપણી મર્દાનગીનાં સાહિત્ય ગ્રંથ થયાં. આપણા ગરબા-
 ઓની હૈયાં હલાવતી હીચ તથા આપણા રાસડાઓની તાલભર છલંગો
 ભૂલાતી અને નિર્માત્ર થતી ગઈ. આપણું કંઈસય સાહિત્ય, આપણી
 અનુભવરસિક લોકકથા, આપણાં ગૃહભાવકુળાં લોકગીત, આપણી
 લલિત કળાઓ, વગેરે સર્વ ધીરે ધીરે અદસ્ય થતું ચાલ્યું. આપણે
 સ્વજનમય મરી પરજનમય બન્યાં. એ સર્વ આપણી ભાષાને અને

આપણા સાહિત્યને ખૂણે ખેસાડી પરભાષા અને પરસાહિત્યને ઝોલે. ચઢવવાનાં પરિણામો છે. આપણા લોહીમાં આપણી પોતાની સંસ્કૃતિનાં રાતાં કણો બહુ કમી થઈ ગયાં છે. અને તે સાટે આપણી રંગોમાં પરભાષાના સાહિત્યની મોહનીભર પીચકારી મારી આપણે આપણા પોતાના આત્મા અને હૃદયની શક્તિ તથા પ્રભુતા જૂલી બેઠાં છીએ. આપણી પ્રજા તરીકેની અધોગતિ આપણા સાહિત્યની અધોગતિનુંજ પરિણામ છે. આ સત્ય બલે અપ્રિય હોય, બલે કડવું હોય, પણ એ સત્ય આપણે તેના સ્પષ્ટ રૂપમાં જોવુંજ પડશે. સત્યનું શુદ્ધ સ્વરૂપ જોવાજ જો આપણે અશક્ત હોઈએ, તો સત્યને શુદ્ધ રીતે આપણે કેમ દર્શાવી કે દેખાડી શકશું ? સત્ય જેવી ભવ્યતા કોઈ નથી, સત્ય જેવી પ્રયત્નતા કોઈ નથી, સત્ય જેવી નવીનતાયે કોઈ નથી. એ સત્યને પ્રત્યક્ષ કરશું ત્યાંથીજ આપણી આ અમાસ પાછી ગઈ કાલની ગણાશે, અને આપણી પ્રજા તરીકેની ચઢતી કળા તેજ પળથી વધવા માંડશે. આપણી ગંગા અને યમુના, આપણી સિંધુ અને સાબરમતી, આપણી તાપી અને નર્મદા, એ સર્વ પવિત્ર નદિઓની રેલ હાલ ખારા સમુદ્રમાં ઢોળાઈ અકારત જાય છે, તેના સભર પ્રવાહોને પાછા આપણા સરોવરમાં વાળો, તેનાં પુણ્યોદ્ધકમાં આપણા આત્મા અને હૃદયને અધોળ કરાવો, અને તેની વહી જતી શક્તિઓને આપણા જીવનમાંજ એકવાર પાછી સમાવે. આપણા વિદ્વાનો અને પંડિતો જ્ઞાનનાં પોટલાં નહીં પણ પ્રજાના પ્રભાકર થાય, આપણા કવિઓ ઘરના ભારવટીઆ પર માળો બાંધી ચીંચી કરતી ચકલીઓ નહિ પણ આકાશ વીંધતા મરડ અને, આપણા ગવૈયાઓ અને સંગીત-શાસ્ત્રીઓ ગ્રામોફોનની ચૂડીઓ નહિ પણ નંદનવનની ગ્રાણ્યભર મોરલી અને, આપણા ધર્મશાસ્ત્રીઓ મંદિરોની પૂજા પાતરી નહિ પણ મંદિરોના દેવોની આકાશવાણી થાય, આપણા કળાધરો ભીંતના રંગો કે પત્થરની હથોડી નહિ પણ સૌંદર્યના સરોવરમાં નીરક્ષીરને જૂઠાં પાડતા રાજહંસ અને કે તાજમહેલના જેવા

ભાવનાપૂર્ણ મિનારા થાય, આપણા વેપારીઓ દલાલ અને દુભાસીઓ નહિ પણ નરસિંહ મહેતાની કુંવરબાઇનું મામેરું કરતા દામોદરદોશી બને, આપણા વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યાપીઠના બાંકડા નહિ પણ સરસ્વતીના રસજીવનન. ડોલતા મોરલાઓ થાય, આપણી મહિલાઓ ધરનાં વાસણો કે રમવાની પૂતળીઓ નહિ પણ રસની રાણીઓ અને ગૃહ-મંદિરની ચેતનવંતી દેવીઓ બને,—અરે આપણે પોતે જીવનનાં ગાડાં નહિ પણ પુરુષાર્થના ગાંડિવટંકાર કરતું આપણા સાહિત્યનું પ્રબળ રણશિગડું બનીએ, તોજ આ સાહિત્યમાં પાછું નવજીવન ફૂટી શકાશે, અને એના નવજીવન સાથે આપણી શુકલ કળાને અંદકુંભ દિનપર-દિન અમૃતથી વધુ વધુ ભરાતો જતાં આપણું પ્રજા તરીકેનું જીવન પણ પાછું પ્રકુલ બનશે, અને ત્યારેજ—અરે ત્યારેજ આપણે આંગણે પાછા મોતીના ચોક પૂરાશે, આપણે કપાળે લક્ષ્મીજી રોજ પોતાને હાથે ચાંદ્યો કરશે, અને વીણાધારી સરસ્વતીનાં ગાન આપણાં જીવનમાં સતત પ્રભુતા અને ઉદ્ધાસ ભરશે એ પ્રભુતા અને ઉદ્ધાસ આપણા આ દેશમાં જલદી લાવવા મહાકૃપાળુ કિરતાર શક્તિ અને પ્રેરણા આપો ! આમીન !

અરદેશર કે. ખમરદાર.

અધરા શબ્દોનો કોષ

અ

અટક=નિયમ
અણુછતી=ન દેખાય તેવી
અથઈતિ=શરૂઆતથી અંત સુધી
અદૃષ્ટ=ન દેખાતું
અધર=નીચલો હોઈ
અનિમેષ=આંખ મીચ્યા સિવાય
અનિલ=પવન
અપ્રમેય=ન માપી શકાય તેવા
અવધ્ય=સીમા
અવનિ=પૃથ્વી
અરૂણું=લાલ રંગનું
અર્ણવ=સમુદ્ર
અસિ=તરવાર

આ

આદિત=સૂર્ય
આદ્ય=પહેલું
આકૃણીએ=તરત
આસક્ત=પ્રેમમાં પડેલો

ઈ

ઈતખાર=વિશ્વાસ

ઉ

ઉજમ=પ્રકાશનું
ઉત્કૃષ્ટ=ઉચ્ચ

ઉત્પત્તિ=કુદા

ઉદ્ઘ=પાણી

ઉદ્ગાર=મોલવું તે
એ

એસંગાવું=શરમાવું
અ

અંગના=સ્ત્રી
ક

કર્થીર=સીસું

કપોલ=ગાલ

કપોતી=કબુતરી

કવન=કવિતા કરવી તે

કામની=સ્ત્રી

કુરંગ=હરણું

કૃશ=સુકાઈ ગએલું

કૃષિક=ખેડુત

કૃષિવલ=ખેડુત

કંચુકી=ચોળી

ખ

ખામુખા=એમને એમ પાછા આવવું

ખેરો=કચરો

ગ

ગણુના=ગણુત્રી

ગ્રાહ=પકડવું તે, અંધ

ગ્રેહેનાર=પકડનાર

ચ

ચરણુ=૧૩

ચક્ષ=આંખ

ચળ=ખળવાળ

ચાવલ=ચોખા

ચીન્થો=ઓળખ્યો

જ

જઘપિ=૫૭ સુધી

જનનું=જન્મ

જામની=રાત

જિમર=દૃઢ

ગુગમ=તોડું

ગ્યેદિકા=લાકડી

ગ્યેદિકાદાર=ઢીકાર

ટ

ટુપાતી=ખે. પાતી, વાગ ખેતી કઢાવી

થ

થોપાતી=ટંકરી

દ

દોહંલે=મુશ્કેલીએ

દુત=શુભાર

દુમ=ઝાડ

ધ

ધરણુ=પૃથ્વી

ધરા=પૃથ્વી

ધેન=ગાય

ન

નભ=આકાશ

નવાણુ=નાવાની જગ્યા

નવોદા=નવી પરણેલી સ્ત્રી

નિમિષમર=આંખ મીચીને કિચાડે

તેટલો વખત

નિમોણુ=નક્કી કરેલું (ભવિષ્ય)

નિર્વાટ=રસ્તાના ચિહ્ન વગરનું

પ

પટો=મહેરાત કરવા નમાઈ વાગે તે

પદ=પગ

પદથેષ=પગનો અવાજ

પરજંગ=પલંગ

પરવરતી=જની

પરદરી=તથા

પર્યંત=સુધી

પહોંતો=પહોંચ્યો

પક્ષમ=પાંપણ

પાણી=હાથ

પાતા=રક્ષણ કરનાર

પીપરદા=હોંશિયાર

પુણ્યશ્લોક=સવારમાં નામ દેવા

લાયક

પુંજ=ડગલો

પૃથક=દૂરું

પંચત્વ=મોત

પ્રણય=પ્રેમ

પ્રણવ=ઝોમ (દરેક મંત્રની શરૂ-
આતમાં આ કુચ્ચાર કર-
વામાં આવે છે.)

પ્રણિપત=વિનંતિ

પ્રતિકૂલ=વિરુદ્ધ

પ્રતિધ્વનિ=પડધ્વ

પ્રતીતિ=ઝોળખાણ

પ્રતિષ્ઠા=આબરૂ

ખ

ખાલ્યો=વાગ્યો

ખિન્દુ=ડીપું

ભ

ભગિની=બહેન

ભાનુ=સૂર્ય

ભામિની=ભ્રમી

ભાળ=વપાસ

ભાંગે=ભાંગે

મ

મદોન્મત્ત=અભિમાનથી ગાંડો અનેલો

માનની=ભ્રમી

માનશુકન=અપશુકન

માવે=માધવ

મિષ્ટ=મીઠું

મીરાત=મિલકત

ર

રસના=શુભ

રસહીન=રસ વગરનું

રધિર=લોહી

સ

સોચન=આખ

વ

વતા=વતુંનું અહુવચન. વતું એટલે

હમમત

વપુ=શરીર

વસંત=કપડું

વાજ=ધોડા

વામા=સ્ત્રી

વામણો=દર્શિઓ

વાયસ=કાગડો

વાયસશું=કાગડા સાથે

વારિ=પાણી

વિપુલ=ધણું

વિભતિ=મોટાકો

વિરંચી=અક્ષા

વિષમતા=ભેદભાવ, નતનામોટાપણું

વિદગ=પક્ષી

વોહોણાં=વગરનાં

વોહોરનીઓ=ખરીદ કરનાર

ઓમ=આકાશ

શ

શર=ખાણ

શલ્યા=પત્થર

શાર્ફલ=વાધ

शीघ्र=तरत

शीर्ष=डो.कुं,

शुष्क=सुकुं, नीरस

स

सतत गतिभर्ता=हमेशां गति वाणी

समीर=आवृत्ति

सहकार=भांभो

सुधाकर=चंद्र

सोहाग=शोभीतो

ह

हिमसुता=पार्वती

